

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Journal of Divinity Faculty of Recep Tayyip Erdogan University

e-ISSN: 2147-2823

RTEUIFD, December 2019

İbnü'l-Arabî Tâkipçisi Olarak Abdurrahman Câmî ve *Şerhu Fusûsi'l-Hikem'i*
Abd al-Rahman Jami As A Follower Of Ibn al-Arabi And His Sharhu Fusus al-Hikam

Zafer ERGİNLİ

Prof. Dr., Hitit Üni. İlahiyat Fak., Tasavvuf Anabilim Dalı

Prof., Hitit Uni. Divinity Faculty, Department of Sufism

Çorum /Turkey

zerginli@gmail.com

ORCID ID: www.orcid.org/0000-0002-00860639

Abdulrahman ACER

Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üni. İlahiyat Fa., Tasavvuf Anabilim Dalı

Res. Assist., Recep Tayyip Erdoğan Uni. Divinity Fac., Dep. of Sufism

Rize/Turkey

abdurrahman.acer@erdogan.edu.tr

ORCID ID: www.orcid.org/0000-0003-1054-4055

Atf: Erginli, Zafer – Acer, Abdulrahman. "İbnü'l-Arabî Tâkipçisi Olarak Abdurrahman Câmî ve *Şerhu Fusûsi'l-Hikem'i*". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019): 548-575.

Doi: <https://doi.org/10.32950/rteuifd.635384>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 3 Temmuz / July 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 5 Aralık / October 2019

Yayın Tarihi / Published: 20 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.org.tr/rteuifd>

Copyright © Published by Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Divinity, Rize, 53100 Turkey. All rights reserved

İbnü'l-Arabî Tâkipçisi Olarak Abdurrahman Câmî Ve Şerhu Fusûsi'l-Hikem'i

Öz: Bu makâle, daha çok şâirlik ve dilciliğiyle tanınan Abdurrahman Câmî'nin tasavvufî hayâtına, bilhassa İbnü'l-Arabî düşüncesi çerçevesindeki faaliyetlerine odaklanmıştır. Onun bu çerçevedeki faaliyetleri, söz konusu düşüncenin anlaşılmasını sağlamak için şerh ve te'lif çalışmaları ve ona itiraz edenlere karşı İbnü'l-Arabî'yi sözlü olarak müdâfaa etmek şeklinde olmuştur. Câmî, İbnü'l-Arabî düşüncesinin genel olarak anlaşılması ve kabul görmesine mühim katkılar sağlamıştır. Onun bu katkıları devrin kaynakları tarafından, genel olarak yaşadığı coğrafyada, bilhassa müntesibi olduğu Nakşibendiyye muhîtinde gözlemlenmiş ve nakledilmiştir. Câmî, bu çerçevedeki ilk eserini de son eserini de *Fusûsu'l-hikem'e* hasretmiştir. Bu iki eseri arasında İbnü'l-Arabî düşüncesine dâir birçok eser kaleme almıştır. *Fusûsu'l-hikem'in* tam metin şerhi olan son eseri *Şerhu Fusûsi'l-hikem'in* birçok nüshası bulunmakla birlikte ilmî neşri henüz yapılmıştır. Bu eserin ve nüshalarının tanıtımı bu makâlenin odak noktalarından biri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Abdurrahman Câmî, *Şerhu Fusûsi'l-hikem*, İbnü'l-Arabî, Nakşibendiyye, Horasan.

Abd al-Rahman Jami As A Follower of Ibn al-Arabi

And His Sharh Fuşuş al-Ĥikam

Abstract: This article focuses on Abd al-Rahman Jami's sufistic life, who is mostly known for his poetry and linguistics, and his activities and works related to Ibn al-Arabi's thought. His activities in this direction were in the form of writing commentaries and works with the intent of providing insight into Ibn al-Arabi's thought in question. Additionally, he verbally defended Ibn al-Arabi against those who object to him. *Jāmī* has made substantial contributions to the understanding and acceptance of Ibn al-Arabi's thoughts in general. His contributions were observed and related within the sources of the period that were commonly known within the geography in which he lived. Especially, these sources were protected and appreciated by Naqshibandiyya Tariqa, to which he belonged. Jami has devoted his first work and his last work to Fuşuş al-Ĥikam and also authored many works with regard to Ibn al-Arabi's thought. Although there are many copies of his latest work, Sharh Fuşuş al-Ĥikam, the full-text commentary of Fuşuş al-Ĥikam, has not been edited yet. This work and its copies are one of the focal points of this article.

Keywords: Sufism, Abd al-Rahman Jami, Sharh Fuşuş al-Ĥikam, Ibn al-Arabi, Naqshibandiyya, Khorasan.

عبد الرحمن الجامي تابعا لابن العربي وكتابه شرح فصوص الحكم

ملخص: تمركزت هذه المقالة على حياة عبد الرحمن الجامي المعروف شاعرا ولغويا في الغالب و جهوده حول آراء ابن العربي خاصة. تشكلت جهوده في هذا المجال مساعدة لفهم هذا التفكير ولذلك هو كتب كتابا تأليفا وشرحا ودافع ابن العربي ضد المعارضين قولا. وإضافة إلى ذلك هو أسهم في فهم تفكير ابن العربي وفي شيوعه وقبوله في قلوب الناس. وكان من الممكن مشاهدة ذلك الإسهام ونقله إلى زماننا هذا من قبل مصادر عصره في المنطقة التي عاش فيها وفي محيط طريقة النقشبندية التي كان هو من منتسبيها خاصة. وفي إطار ذلك ألف الجامي أثره الأول في فصوص الحكم والأخير أيضا. هو ألف كتب كثيرة في آراء ابن العربي بين هذين الكتابين. لا يوجد نشر علمي لكتابه شرح فصوص الحكم الذي يتضمن شرح هذا الكتاب كاملا وهو كتابه الأخير في نفس الوقت بالرغم من أن توجد نسخه المخطوطة كثيرة. تعريف هذا الكتاب ونسخه من أهم موضوعات هذه المقالة. الكلمات المفتاحية: عبد الرحمن الجامي، شرح فصوص الحكم، ابن العربي، نقشبندية، خراسان.

¹ Bu makâle, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Zafer Erginli danışmanlığında yapılmakta olan "İbnü'l-Arabî Tâkipçisi Olarak Abdurrahman Câmî ve Şerhu Fusûsi'l-hikem'i: Tahkik ve İnceleme" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

Abdurrahman Câmî, 9/15. asırda Horasan'da yaşamış önemli sûfîlerdendir. Nakşibendî Tarîkatî'ne mensup bir sûfî olan Câmî'nin aynı zamanda çok eser vermiş âlim bir müellif ve şâir olması, yaşadığı dönemin ilim, edebiyat ve tasavvuf çevrelerinde geniş bir etkiye sâhip olmasına sebep olmuştur. Ayrıca idârecilerle kurduğu yakın münâsebet de Câmî'nin eserlerinin ve dolayısıyla şöhretinin farklı coğrafyalara yayılmasına ve bâzı sosyal hâdiselerde söz sâhibi olmasına vesîle olmuştur.

Elliyeye yakın eseri² arasında edebiyattan tasavvufa, kelâmdan fıkıh ve hadise uzanan bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. Tasavvufî eserleri arasında ise İbnü'l-Arabî etkisi bilhassa dikkati çekmektedir. Nitekim onun tasavvufî eser te'lif hayatı bir *Fusûs* şerhiyle başlamış, bir başka *Fusûs* şerhiyle sona ermiştir. Onun İbnü'l-Arabî'nin fikirleri etrâfındaki faaliyetleri sâdece eser şerh ve te'lifi ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda muârizlarına karşı İbnü'l-Arabî'yi müdâfaa da etmiştir. Bu meyanda bâzen doğrudan tartışmalara katılmış, yer yer de muttalî olduğu îtirazları cevaplamaya gayret etmiştir. Onun bu hususta tartıştığı kimseler arasında bâzı sûfîlerin de bulunduğu, kaynakların naklettiği bilgilerdendir.

Abdurrahman Câmî hakkında bâzı araştırmalar yapılmıştır.³ Ancak bunlar arasında -bilindiği kadarıyla- onun sâdece İbnü'l-Arabî düşüncesi çerçevesindeki faaliyetlerine odaklanan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu makâlede, zikredilen boşluk giderilmeye ve temel kaynaklardan hareketle Abdurrahman Câmî, İbnü'l-Arabî tâkipçisi olması açısından ele alınmaya, onun bu çerçevedeki faaliyetleri ortaya konulmaya ve eserleri tanıtılmaya çalışılacaktır. Bunlardan sâdece doğrudan İbnü'l-Arabî düşüncesine hasrettiği mensur fikrî eserleri söz konusu edilecektir. Bu çerçevede onun manzum ve edebî eserleri ile İbnü'l-Arabî'nin *Nakşu'l-Fusûs* ve *Fusûsu'l-hikemî*'ne yazdıkları hâricindeki şerhleri değerlendirme dışı bırakılacaktır.⁴ Bunlara ilâveten, Câmî'nin son eseri olan *Şerhu Fusûsî'l-hikemî*, muhtevâ değerlendirmesine girilmeksizin tanıtılacaktır. Bu meyanda Câmî'nin *Fusûsu'l-hikem* hakkındaki kanaati ortaya konulacak, eseri şerh etmesinin sebebi, şerhte istifâde ettiği kaynaklar, şerhinin metodu ve dikkat çeken

² Câmî'nin eserlerinin tesbiti için bk. Kadir Turgut, *Abdurrahman Câmî, Düşünce ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi* (Doktora, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 24-54.

³ Bu eserlerin isimleri için kaynakça kısmına bakınız.

⁴ Bunun tek istisnâsı *Eşî'atü'l-Lemeât*'tir. Zira bu eser Câmî tarafından Ekberî düşüncenin önemli eserleri arasında zikredilmekte ve manzum bir *Fusûs* şerhi olarak değerlendirilmektedir (Abdurrahman Câmî, *Eşî'atü'l-Lemeât*, nşr. Hâdî Rastegâr Mukaddem Gevherî [Kum: Bostân-ı Kitâb, 1390], 26).

husûsiyetleri tesbit edilmeye çalışılacaktır. Bunlara ilâveten, birçok yazma nüshası olan şerhin, te'lif târihini tâkiben bir asır içinde istinsah edilmiş yazma nüshaları tanıtılmaya gayret edilecektir.

1. Ana Hatlarıyla Abdurrahman Câmî'nin Hayâtı

23 Şâban 817 târihinde,⁵ günümüzde İran'ın güneydoğu bölgesinde yer alan Câm'da (günümüzdeki adıyla Türbet-i Câm) dünyâya gelen Abdurrahman Câmî'nin lâkabı Nûreddin, babasının adı ise Nizâmeddin Ahmed b. Şemseddin'dir. Câmî'nin babası ve dedesi zühdüyle tanunan âlim şahsiyetler olup âile, İmam Muhammed Şeybânî'nin (öl. 189/805) neslindedir.⁶

İlk tahsîlini babasından alan Câmî, bulûğ çağından hemen önce âilesiyle birlikte dönemin ilim merkezi ve bölgenin hâkim devleti Timurlular'ın başkenti olan Herat'a yerleşmiştir.⁷ Herat'ta Nizâmiye⁸ ya da Bâzâr-ı Hoş⁹ Medresesi'nde Arap dili ve belâgati dersleri almış, dönemin bu konudaki meşhur eserlerini okumuştur.¹⁰ Sonrasında Seyyid Şerif Cürçânî'nin (öl. 816/1413) önde gelen talebelerinden Hâce Ali Semerkandî (öl. ?) ile Sâdeddin Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) talebelerinden Mevlânâ Muhammed Câcermî'nin (öl. 464/1459) ders halkalarına katılmıştır.¹¹ Herat'taki tahsîlini müteâkip Câmî, bölgenin bir diğer ilim merkezi olan Semerkand'a seyahat etmiştir. Burada da Kadızâde-i Rûmî (öl. 844/1440'tan sonra) ile Mevlânâ Fethullah Tebrîzî'nin (öl. ?) ders halkalarına katılarak bilhassa Kadızâde'den Astronomi ve Matematik gibi dersler okumuş ve ilmî meclislere iştirak etmiştir.¹² Kısmî bir otobiyografi sayılabilecek “Şerh-i hâl ve reşh-i bâl”

⁵ Abdurrahman Câmî, *Dîvân-ı Câmî (Vâsıtâtü'l-İkd)*, thk. A'lâhân Afsahzâd (Tahran: Mirâs-ı Mektûb, 1378), 2: 35.

⁶ Abdülvâsî Nizâmî Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, thk. Necib Mâil Herevî (Tahran: Neşr-i Ney, 1371), 45; Abdülgafur Lârî, *Tekmile-i Havâşî-yi Nefehâtü'l-üns: Şerh-i hâl-i Mevlânâ Câmî*, thk. Beşîr Herevî ([Kâbil]: Encümen-i Câmî, 1343), 40; Ali Safî b. Hüseyin Vâiz Kâşifî, *Reşahât-ı Aynü'l-hayat*, thk. Ali Asgar Muîniyân (Tahran, 1977), 1: 233-234.

⁷ Bâzı araştırmacılar bu taşınmanın sebebinin Câmî'nin babasının Herat Nizâmiye Medresesi'ndeki müderrislik vazifesi olduğunu söylemektedir (Ömer Okumuş, “Câmî, Abdurrahman”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* [İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993], 7: 94).

⁸ Ali Şîr Nevâî, *Hamsetü'l-mütehayyirîn*, trc. Ayşehan Deniz Abik (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2006), 92.

⁹ Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 51.

¹⁰ Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 51-52; Kâşifî, *Reşahât*, 1977, 1:235. Bueserler, Ebû Yakub es-Sekkâkî'nin (öl. 626/1229) belâgata dâir mühim eseri *Miftâhu'l-ulûm*'unun üçüncü bölümü üzerine Hafîb el-Kazvî'nin (öl. 739/1338) yaptığı *Telhîsü'l-Miftâh* diye bilinen özet çalışmasının Sâdeddin Teftâzânî tarafından yapılan *Şerhu'l-muhtasar* ve *Muhtasaru'l-maânî* adlarıyla da bilinen muhtasar şerhi, bu özet çalışmasının yine Teftâzânî tarafından yapılan geniş ve mufassal şerhi *Mutavvel* ve buna Seyyid Şerif Cürçânî'nin tarafından yazılan *Hâşiye-i Mutavvel*'dir (a.y.).

¹¹ Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 54; Lârî, *Tekmile*, 11; Kâşifî, *Reşahât*, 1977, 1: 235.

¹² Lârî, *Tekmile*, 11-12; Abdünnebi Fahrzâzân Kazvîni, *Tezkire-i Meyhâne*, thk. Ahmed Gülçin Maânî

isimli uzunca bir manzûmesinde Câmî, tahsil ettiği ilimleri şu şekilde sıralamaktadır: Kur'an-ı Kerîm, Arapça, mantık, felsefe, tabiat ilimleri, riyâziyyât, fıkıh ve usûlü, hadis ve tefsir.¹³

Tam olarak kaç yıl kaldığı bilinmeyen¹⁴ Semerkand'dan Herat'a döndükten sonra bir müddet tedris ve te'lifle meşgul olan¹⁵ Câmî, hayâtının bundan sonraki kısmında bâzı seyahatleri hâricinde Herat'tan ayrılmamıştır. Bu seyahatlerin en uzununu 877/1472-878/1474 arasındaki hac yolculuğudur. Geç yaşlarında evlenen Câmî'nin dört oğlundan sâdece 882/1478 yılında doğmuş olan Ziyâeddin Yûsuf yaşamıştır.

81 yaşında¹⁶ 18 Muharrem 898/9 Kasım 1492 Cuma günü vefat etmiş olan Abdurrahman Câmî, Herat'ta mürşidinin yanına defnedilmiş olup¹⁷ kabri hâlâ ziyâretgâhtır.

2. Câmî'nin Sûfilerle İrtibâtı ve Tasavvufa İntisâbı

Babasının sûfilerle olan münâsebeti, henüz çocukluk devresinde Câmî'nin de bâzı meşhur sûfileri tanınmasına vesile olmuştur. Bu çerçevede Câmî'nin, sonraki yıllarda İbnü'l-Arabî'nin fikirleri ile ilgili zihninde ve kalbindeki tereddütleri giderecek¹⁸ şekilde eserlerinden etkileneceği Hâce Muhammed Pârsâ'yı (öl. 822/1420) görmesi ve onun duâlarına mazhar olması, Pârsâ'nın hac seyahati esnâsında Câmî şehrine uğradığı sırada babasıyla birlikte onu ziyârete gitmeleriyle gerçekleşmiştir. Câmî, yaşı epey küçük olmasına rağmen bu ziyâreti hatırladığını, Pârsâ'nın kendisine verdiği şekerin tadını hâlâ damağında hissettiğini ve

---

(Tahran: Şirket-i Nesebî Hâc Muhammed Hüseyin İkbâl ve Şurakâihî, 1340), 101.

¹³ Câmî, *Dîvân-ı Câmî (Vâsıtâtü'l-ıkd)*, 2: 36.

¹⁴ Bu husustaki değerlendirmelerin tafsîlâtı için bk. Kazvînî, *Tezkire-i Meyhâne*, 102; Hamid Algar, *Jami* (New Delhi: Oxford University Press, 2013), 23; Necib Mâyil Herevî, *Şeyh Abdurrahman Câmî* (Tahran: Tarh-ı Nov, 2010), 36.

¹⁵ Gıyâseddin Hândmîr, *Habîbu's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer*, thk. Muhammed Debîr Siyâkî (Tahran: Kitâbfurûşî-yi Hayyâm, 1362), 4: 338.

¹⁶ Bu husustaki farklı rivâyetler için bk. Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 255; Nevâî, *Hamsetü'l-mütehâyirîn*, 91; Kazvînî, *Tezkire-i Meyhâne*, 105.

¹⁷ Câmî'nin vefâtından yaklaşık on beş yıl sonra Herat'ı işgal eden Şah İsmâîl (öl. 930/1524), Câmî'nin kabrini açtırarak kemiklerini yaktırmak istemiş, ancak işgal ettikleri bölgelerdeki sünî âlimlerin mezarlarına yaptıklarını işitmiş olan Ziyâeddin Yûsuf, Safevîler henüz gelmeden babasının kabrini başka bir yere nakletmiş olduğundan Şah İsmâîl ve adamları Câmî'nin mezar tahtalarını ateşe vermiştir. Bu hâdisenin tafsîlâtı için bk. Zeyneddin Mahmud Vâsîfî, *Bedâyiü'l-vekâyi'*, thk. A. N. Boldyrev (Tahran: İntişârât-ı Bunyâd ve Ferheng-i İrân, 1972), 2: 249-250; Lâmîi Çelebi, *Fütûhu'l-mücâhidîn li-tervîci kulûbi'l-müşâhidîn (Tercüme-i Nefhâtü'l-üns)* (İstanbul, 1289), 456; İsmâuddin Ebi'l-Hayr Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâ'i'd-Deveti'l-Osmâniyye*, thk. Ahmed Suphi Furat (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1405), 263.

¹⁸ Lâîf, *Tekmile*, 17.

Nakşibendî yoluna olan meylinin de Pârsâ ile yaşadığı bu hâtıradan dolayı olduğunu bu ziyâretten altmış küsur yıl sonra kaleme aldığı *Nefehâtü'l-üns*'te beyan etmektedir.¹⁹ Aynı dönemde Câm şehrine uğrayan diğer bir sûfî de Fahreddin Loristânî'dir (öl. 820/1418). Loristanî, Câmî'nin babasının evinde kalmış, o sıralarda üç dört yaşlarında olan Câmî'yle ilgilenmiş ve kendi ifâdesiyle Loristânî'nin “*şefkat ve lütfu, sûfî tâifesine karşı muhabbetin tohumlarını*” Câmî'nin gönlüne ekmiştir.²⁰

Çocukluğunda yaşamış olduğu bu iki hâdise Câmî'nin yetişkinlik devresinde sûfilerle yakın temas kurmasını kolaylaştırmış ve o, tasavvufa intisâbından önce ve sonra birçok sûfî ile sohbet etmiştir. Ubeydullah Ahrâr'dan (öl. 895/1490) nakledildiğine göre vahdet-i vücûdu benimsemiş olan²¹ Şeyh Bahâeddin Ömer (öl. 857/1453), Câmî'nin görüştüğü ve sohbetlerinden etkilendiği sûfilerdendir.²² Yine Câmî'nin, İbnü'l-Arabî'nin fikirlerinden anlaşılması zor ve bundan dolayı îtirâza uğrayan bâzılarını câmi kürsülerinden oldukça kolay anlaşılır bir şekilde îzah ettiğini söylediği²³ Muhammed Kusûî-yi Câmî de (öl. 863/1458) Abdurrahman Câmî'nin görüştüğü sûfilerdendir.²⁴ Bu meyanda Câmî'nin İbnü'l-Arabî'nin düşünceleriyle yakından tanışmasına vesile olan, Muhammed Pârsâ'nın oğlu Ebû Nasr Pârsâ'yı (öl. 865/1460) bilhassa zikretmek gerekir. Câmî onunla pek çok kez görüşmüş, babasının İbnü'l-Arabî ve eserleriyle ilgili bâzı sözlerini ondan dinlemiş olup onun “*kim Fusûs'u iyi bilirse Hz. Peygamber'e (sav) ittibâi sağlam olur*” dediğini nakletmiştir.²⁵

Abdurrahman Câmî'nin, mürşidinden sonra hayâtında mühim iz ve te'sirleri olan kimse, hiç şüphesiz Hâce Ubeydullah Ahrâr'dır. Câmî onunla birkaç kez görüşmüştür. Bu görüşmelerde genellikle karşılıklı sessizlik hâkim olurken yer yer de Câmî, *Futûhât-ı Mekkiyye*'den anlaşılamayan bâzı meseleleri ona sormuştur.²⁶

Hayâtı boyunca sûfilerle irtibat hâlinde olan Câmî, Semerkand'daki tahsil yıllarından sonra ilim yoluyla maksadını hâsıl edemeyeceğini anlamış²⁷ ve

¹⁹ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-ğuds*, thk. Mahmud Âbidî (Tahran: Kitabfurûşî-yi Mahmûdî, 1337), 397-398.

²⁰ Câmî, *Nefehât*, 455.

²¹ Ali Safî b. Hüseyin Vâiz Kâşifî, *Reşahât-ı Aynü'l-hayat*, thk. Ali Asgar Muînîyân (Tahran, 1977), 2: 247-248.

²² Kâşifî, *Reşahât*, 1977, 1: 244.

²³ Câmî, *Nefehât*, 497-498.

²⁴ Kâşifî, *Reşahât*, 1977, 1: 245-246.

²⁵ Câmî, *Nefehât*, 402.

²⁶ Kâşifî, *Reşahât*, 1977, 1: 250.

²⁷ Câmî, *Dîvân-ı Câmî (Vâsıtâtü'l-ikd)*, 2: 36.

gençliğinde “sohbet şeyhi” olarak benimsediği Sâdeddin Kâşgarî'ye (öl. 860/1456) intisab etmiştir.²⁸ Câmî'nin kırklı yaşlarında iken ilmî faaliyetleri ikinci planda bırakarak seyr u sülûke yönelmiş olduğu²⁹ göz önünde bulundurulursa bu intisabın 857/1453 civârında gerçekleştiği düşünülebilir.³⁰ Bu intisab üzerine zamânın âlimleri farklı yorumlarda bulunmuş, kimi Câmî'nin intisabıyla tasavvufun kıymetli bir ilim olduğunu anladığını söylemiş, kimi de Câmî gibi istîdâdlı bir kimsenin tasavvufa intisabla hebâ olacağını düşünmüştür.³¹ Bu değerlendirmeler, Câmî'nin Herat ilim muhitlerindeki kıymetini göstermesi açısından mühimdir.

Kâşgarî'ye intisab etmeden önceki dönemlerde de tasavvufa ve sûfilere olan alâkası ve meşgul olduğu şeyde fânî olmaya yatkın tabiatı sebebiyle Câmî, seyr u sülûkte etrâfındakileri şaşkırtacak derecede hızlı yol almıştır.³² Bunun bir sebebinin de Câmî'nin Nakşibendiyye ile olan uyumu olduğu düşünülebilir. Bilindiği gibi Nakşibendiyye, kuruluşundan îtibâren Ehl-i Sünnet kimliğini muhâfaza etmiş, halkla iç içe bir tasavvufî hayâtı benimsemiş (halvet der-encümen), mânevî halleri halktan saklamayı sıkı bir şekilde uygulamaya çalışmış ve ilme sâir yollardan daha ziyâde ehemmiyet vermiştir. Nakşibendiyye'nin bu tercihleri Câmî'nin îtikâdî, ilmî ve amelî anlayışına uygun düşmüştür. Nitekim o da Ehl-i Sünnet îtikâdında, kemâlî hallerini şâirlik kisvesinin arkasında görünmez hâle getirmeye çalışan, halkın içinde olan ve onların dertleriyle ilgilenen³³ bir tavra sâhip âlim bir şahsiyettir.

²⁸ Câmî'nin sûrî şeyhinin Kâşgarî olmasının yanı sıra o, Nakşibendiyye'nin kurucusu Muhammed Bahâuddin Şâh-ı Nakşibend'den de (öl. 791/1389) üveysî yolla istifâde etmiştir (Ali Şîr Nevâî, *Nesâyimu'l-mahabbe min şemâyimu'l-fütüuve*, nşr. Kemal Eraslan [Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996], 440).

²⁹ Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 131.

³⁰ Lârî, *Tekmile*, 12; Kâşîfî, *Reşahât*, 1977, 1: 238-239; Câmî'nin hayâtını kaleme almış araştırmacılardan A'lâhân Afsahzâd bu intisabın tam kırk yaşında 858/1453 yılında (A'lâhân Afsahzâd, *Nakd ve berresî-yi âsar ve şerh-i ahvâl-i Câmî* [Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 1378], 129); Necib Mâil Herevî kırklı yaşlarda [Herevî, *Şeyh Abdurrahman Câmî*, 39]; Ertuğrul Ökten ise 857-858/1453-1454 yıllarında olduğunu söylemektedir (Ertuğrul İ. Ökten, *Jami (817-898/1414-1492) His Biography And Intellectual Influence in Herât* [PhD, The University of Chicago, 2007], 75).

³¹ Bu meyanda Câmî'nin hocalarından Muhammed Câcermî: “Beş yüz yıldır Horasan'da böylesine ilmî kabiliyete sâhip biri çıkmamıştı, onun da yolunu Sâdeddin Kâşgarî kesti” derken, devrin önde gelen âlimlerinden Abdurrahim Kâşgarî (öl. ?) ise: “Abdurrahman Câmî ilmî meşgûliyeti bırakıp tasavvufa intisab edinceye kadar ilim tahsilinden daha kıymetli, âlimlikten daha değerli bir meşgûliyet olduğunu zannetmiyordum” demiştir (Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 88-89; Kâşîfî, *Reşahât*, 1977, 1: 240).

³² Lârî, *Tekmile*, 13; Kâşîfî, *Reşahât*, 1977, 1: 240.

³³ Câmî'nin, halkın problemlerinin çözümünü için yazmış olduğu bilgi notları derlenmiş ve basılmıştır: Abdurrahman Câmî, *Nâmehâ ve Münşeât-ı Câmî*, nşr. Isâmuddin Urumbayev-Esrâr Rahmanov (Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 1378); Bu notların resimleri ve Rusça tercümeleri için bk. Abdurrahman Câmî, *Nâmehâ ve Destnevîs-i Abdurrahman-ı Câmî ez Murakka'-ı Ali Şîr Nevâî*, nşr. Isâmuddin Urumbayev (Taşkent: İdâre-i İntişârât-ı Fenn-i Cumhûrî-yi Şürevî-i Sosyâlistî-yi Özbekistan, 1982).

Istılâhî olarak melâmet denilen hallerini saklama ve sıradan görünme durumu Câmî'de o denli tabîî idi ki onun meşhur müridi Abdülgafûr Lârî (öl.912/1506) Câmî'yi gördüğünde onu sırf şâir zannederek onun bir sûfî olduğu husûsunda tereddüd ettiğini söylemektedir.³⁴

Seyr u sülûkünün ilk zamanlarında Câmî, mürşidi Kâşgarî'nin emriyle çetin halvet ve riyâzatlarla meşgul olmuş, bu uzleti esnâsında İbnü'l-Arabî'ninkiler başta olmak üzere bâzı sûfilerin eserlerini mütâlâa etmiş³⁵ ve halkla münâsebetini konuşma zorluğu yaşayacak derecede kesmiştir.³⁶ Bu ve benzeri mücâhedelerle kısa zamanda Sâdeddin Kâşgarî'den hilâfet ve icâzet alan Câmî, bir nevi tasarruf olarak gördüğü şeyhlik için gönüllü olmamış ve birkaç istisnâ hâricinde mürid yetiştirmemiştir.³⁷ Onun en meşhur müridi, bâzı eserlerine hâşiye de yazmış olan Abdülgafur Lârî'dir. Dönemindeki bâzı tezkire yazarlarının "Kâşgarî'nin yerine geçtiği ve tekkesinin bütün mânâ ve ebedî saadet tâliplerinin sığınma yeri"³⁸ olduğu yolundaki sözleri, Câmî'nin bâzı faaliyetlerinin mübâlâğa edilmesi şeklinde anlaşılabilir. Nitekim Câmî'nin evi şehir içi ve dışından gelenlerin sıklıkla ziyâret ettiği bir merkez olunca Câmî, Hıyâbân semtinde bulunan evinin yakınlarına bir tekke ve medrese yaptırmış,³⁹ kabiliyetli gördüğü kimselere ders okutmuştur.⁴⁰

3.İbnü'l-Arabî Tâkipçisi Olarak Abdurrahman Câmî ve Bu Çerçevedeki Faaliyetleri

İslâm âleminin en batısında, Endülüs'te dünyâyâ gelmiş olan Muhyiddin İbnü'l-Arabî hayâtının mühim bir kısmını İslâm âleminin çeşitli beldelerine yaptığı seyahatlerle geçirmiş ve 638/1240 yılında Şam'da vefat etmiştir. Onun, hayatta iken başlayan bedenî seyahatleri, ortaya koyduğu yüzlerce eseri vâsıtasıyla vefâtından sonra da fikrî olarak devam etmiş ve düşünceleri çağlar aşarak zamânımıza kadar gelmiştir. Günümüzde bütün dünyâda en çok tanınan ve tartışılan sûfilardan

³⁴ Lârî, *Tekmile*, 9.

³⁵ Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 90.

³⁶ Lârî, *Tekmile*, 14.

³⁷ Lârî, *Tekmile*, 31.

³⁸ Devletşah Semerkandî, *Tezkiretü's-şuarâ (Tezkire-i Devletşah)*, thk. Edward Browne (Tahran: İntişârât-ı Esâfir, 1382), 484.

³⁹ Lârî, *Tekmile*, 20.; Herat'ın şehir merkezinde de bir medrese ve güney kısmında kendi çilehânesinin yer aldığı 1960larda ayakta olduğu bilinen bir mescid, doğum yeri olan Câm'da bir de Mescid-i Câmî yaptırmış olan Abdurrahman Câmî, mal varlığının çoğunu Hıyâbân'daki medreseye vakfetmiştir (Beşîr Herevî, "Muhakkikin Tâlikâtı", *Tekmile-i Havâşî-yi Nefehâtü'l-üns: Şerh-i hâl-i Mevlânâ Câmî*, nşr. Beşîr Herevî [[Kâbil]: Encümen-i Câmî, 1343], 44,59-60); Câmî'nin buradaki imâretleri aynı zamanda ihtiyaç sâhiplerinin yemek ve barınma gibi ihtiyaçlarını giderdiği yerlerdir [Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 165].

⁴⁰ Nevâî, *Hamsetü'l-mütehayyirîn*, 94.

birinin de İbnü'l-Arabî olduğunu söylemek abartılı olmasa gerektir.

İbnü'l-Arabî'nin fikirlerinin yayılması, onun lehinde ve aleyhinde bir takım gruplaşmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum, İslâm âleminin 9/15. asırdaki en doğusu sayılabilecek Horasan için de geçerlidir. Bu bölgenin başkenti olan Herat'ta İbnü'l-Arabî'nin fikirleri hem entelektüel mahfillerde tartışılmış hem de câmi kürsülerine taşınmıştır. Ayrıca Herat'taki sûfler, âlimler ve onlara yakın kesimler de İbnü'l-Arabî merkezli olmak üzere ikiye bölünmüştür. Abdurrahman Câmî'nin belirttiğine göre bunların çoğunluğu onun fikirlerini benimsemezken az bir kısım onları kabul etmekle bilinmiştir.⁴¹ Bu meyanda İbnü'l-Arabî aleyhtarlığı ile bilinen Zeyniyye Tarîkati'nin kurucusu Zeyneddin Hâfî'nin (öl. 838/1435) şahsında bu fikirleri kabul etmeyenlere Zeyneddinîyân, kabul edenlere ise Seyyid Kâsım Envâr'ın (öl. 837/1433) şahsında Kâsımîyân denilmiştir.⁴²

Abdurrahman Câmî de, görüştüğü ve etkilendiği sûfler zikredilirken belirtildiği üzere, İbnü'l-Arabî'ye ve fikirlerine yabancı değildi. Nitekim yukarıda da geçtiği üzere o seyr u sülûkünün başlarında girdiği halvetinde de İbnü'l-Arabî'nin eserlerini okumuştur. Onun okuma faaliyetlerini, özelde İbnü'l-Arabî'nin bâzı eserlerini şerh etmeye ve genelde ise onun fikirlerinin anahtar meselelerini îzah etmeye mâtuf eserler yazma faaliyeti tâkip etmiştir. Ayrıca Câmî, İbnü'l-Arabî ile alâkalı tartışmalarda da taraf olmuş ve gerektiğinde onu müdâfaa sadedinde münâzaralarda bulunmuştur.

İbnü'l-Arabî'yi anlama merkezli bakıldığında Câmî'nin hayâtında iki kişinin bilhassa zikredilmesi gerekmektedir. Bunlardan biri, eserleri vâsıtasıyla Câmî'nin İbnü'l-Arabî ile ilgili tereddüdlerini gideren Hâce Muhammed Pârsâ,⁴³ diğeri de yine eserleri vâsıtasıyla İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini anlamasını sağlayan Sadreddin Konevî'dir (öl. 674/1274). Kendi ifâdesiyle Câmî yaklaşık on beş yıl boyunca İbnü'l-Arabî'yi okumuş ve anlamaya çalışmış, ancak Konevî'nin eserlerini mütâlâa etme imkânı bulduktan sonra İbnü'l-Arabî'nin fikirlerini tam olarak anlayabilmiştir.⁴⁴ İbnü'l-Arabî'yi anlama husûsunda karşılaştığı zorluklardan dolayı Câmî bir nevî adak olarak, İbnü'l-Arabî'yi anlayabildiği takdirde onun fikirlerini herkesin anlayabileceği sâdelik ve açıklıkla yazacağına dâir kendine söz vermiştir.⁴⁵ Nitekim

⁴¹ Câmî, *Nefehât*, 545.

⁴² Herevî, *Şeyh Abdurrahman Câmî*, 29; Ökten, *Jami*, 83.

⁴³ Lârî, *Tekmile*, 17.

⁴⁴ Câmî, *Nefehât*, 555; Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 90-91.

⁴⁵ Lârî, *Tekmile*, 17.

Câmî'nin tasavvufa dâir ilk mensur eseri, İbnü'l-Arabî'nin kendi eseri *Fusûsu'l-hiken'e* yaptığı ihtisar olan *Nakşu'l-Fusûs*'un şerhidir. *Nakdu'n-nusûs fi şerhi Nakşi'l-Fusûs* isimli bu eserin te'lif târihi 863/1459'dur. On beş yıllık mütâlâanın bir netîceye ulaştığı târih olarak bu eserin te'lif târihi kabul edilirse, Ökten'in de isâbetle belirttiği gibi⁴⁶ Câmî'nin İbnü'l-Arabî'yi okumaya başladığı târihin 848/1440lar olduğu varsayılabilir.

Câmî'nin, mezkûr sözünü *Nakdu'n-nusûs*'ta yerine getirmeye çalıştığı söylenebilir. Nitekim o, bu eseri İbnü'l-Arabî'yi anlamak için bir anahtar olarak tasarlamış gözükmektedir. Eserin İbnü'l-Arabî düşüncesinin kilit meselelerinin açıklandığı ve bu düşünceye giriş mâhiyetinde yazılmış olan uzunca mukaddimesi ile şerhin yüzde yetmiş yakın bir kısmının önceki İbnü'l-Arabî şârihlerinin eserlerinden yapılan iktibaslardan oluşması⁴⁷ bu durumu te'yid eder görünmektedir. Câmî'nin de eserin derleme olduğunu söylemekte ve bu durumu "*Nakşu'l-Fusûs'un şerhinde metinlerin tenkîdi/incelemesi*" şeklinde tercüme edilebilecek olan eserin ismine de yansıtığını ifâde etmektedir.⁴⁸ Eserdeki iktibasların genel olarak Arapça ve Câmî'nin ifâdelerinin Farsça olması eserin iki dilli olması netîcesini doğurmuştur. İlk eseri olması açısından önemli görülen bu şerhin mukaddimesinde Câmî'nin hangi hususları ele almış olduğu, onun İbnü'l-Arabî'nin anlaşılmasında öncelikle hangi hususların bilinmesi gerektiğine dâir düşüncelerine açılan bir kapı olmasından dolayı ehemmiyet arz etmektedir. Câmî bu mukaddimedede; mevcûdât, Vücûd'un hakîkatıyla ittihâd, Vâcib için kullanıldığında vücûdun mânâları, Hakk'ın zâtı, vücûd mertebelerinin altılı tasnifi, hazarât-ı hams, vücûd mertebelerinin tek tek ve uzunca açıklanması, a'yân-ı sâbite, vahdet-i vücûdun ne olduğu ve anlaşılması için bâzı örnekler, bu hakîkatlerin sırf okumakla anlaşılamayacağı ve bunun için seyr u sülûkün zarûrî oluşu gibi hususları ele almaktadır.

Câmî'nin İbnü'l-Arabî düşüncesi merkezli yazdığı eserlerin ikincisi 870/1465 yılında Farsça te'lif etmiş olduğu *Levâyh'tır*.⁴⁹ Müellif eserde iki konu işlemektedir.

⁴⁶ Ökten, *Jami*, 307-308.

⁴⁷ William Chittick, "Mukaddime", *Nakdu'n-nusûs fi şerhi Nakşi'l-Fusûs*, thk. William Chittick (Tahran: İntişârât-ı Encümen-i Şehinşâhî-yi Felsefe-yi İrân, 1397), 54.

⁴⁸ Abdurrahman Câmî, *Nakdu'n-nusûs fi şerhi Nakşi'l-Fusûs*, thk. William Chittick (Tahran: İntişârât-ı Encümen-i Şehinşâhî-yi Felsefe-yi İrân, 1397), 18-19.

⁴⁹ Eser tahkik edilmiştir: Abdurrahman Câmî, *Levâih (Bahâristan ve Resâil-i Câmî içinde)*, thk. A'lâhân Afsahzâd nşr. A'lâhân Afsahzâd, Muhammedcan Ömerov, Ebubekir Zuhûruddin (Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 1379); Eser Türkçe'ye çevrilmiştir: Abdurrahman Câmî, *Seyr u Sülûk ve Vahdet-i Vücûda Dâir Levâyh*, nşr. Melek Gündüz Karacan, trc. Şemseddin Sivâsî (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016).

Bunların birincisi Nakşibendiyye'nin esaslarının açıklanması başlığı ile ifâde edilebilir. Diğerleri ise *Nakdu'n-nusûs*'un mukaddimesinde olduğu gibi İbnü'l-Arabî düşüncesi çerçevesindeki şu meselelerdir: Hakk'ın hakîkati olarak vücûd, Hakk'ın sıfatları, Mutlak Zât ve taayyünleri, Mutlak Varlık ve mukayyed varlık arasındaki münâsebet, a'yân-ı sâbite, zâhir-mazhar, adem, feyz-i akdes ve feyz-i mukaddes.

Abdurrahman Câmî, büyük bir kısmı vücûd ve vahdet-i vücûda, az bir kısmı ise Nakşibendiyye'nin esaslarına dâir kaleme aldığı Farsça rubâîlerini daha sonra yine Farsça şerh etmiştir. Te'lif târihi bilinmeyen⁵⁰ *Şerh-i Rubâiyyât* isimli bu eserinde⁵¹ Câmî, İbnü'l-Arabî düşüncesine dâir şu konuları ele almaktadır: Vâcibu'l-vücûd, mevcûdât ve dereceleri, Hak Teâlâ için kullanıldığında vücûdun ne ifâde edeceği, vücûdun hakîkati, mutlaklığı, merâtib-i vücûd, a'yân-ı sâbite, zuhûr, tecellî, Vâcib ve mümkün ayrımı, insan ve bu meselelerle alâkalı örnekler.

Câmî'nin bu meyandaki bir diğer eseri Farsça eseri *Eşî'atü'l-Lemaât*'tır.⁵² Fahreddin Irâkî'nin (öl. 688/1289) Sadreddin Konevî'nin *Fusûs* sohbetlerinden hâsıl ettiklerini Farsça nazma çekerek oluşturduğu⁵³ *Lemaât*'ının şerhi olan bu eser 886/1481'de yazılmıştır. Eser genel olarak aşk ve varlığı konu edinmektedir. Câmî, bâzı eserlerinde olduğu gibi bu şerhine de bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddimedede ele aldığı konular Câmî'nin eseri şerh ettiği eksen de vermektedir. Bunların bâzılarının başlıkları şu şekildedir: Mümkün, Vâcib, Vücûd, hakikat-i Vücûd, hakikat-i muhammediyye, vücûd mertebeleri, Kalem-i A'lâ'nın ve Levh-i Mahfûz'un hakîkati, yüce harfler, mümkün Vâcib ilişkisi, kurb, maiyet, zâhir-mazhar münâsebeti, a'yân-ı sâbite, esmâ ve sıfatların mazhar ve sûretleri, Hakk'ın tecellîlerinin kısımları, muhibb ve mahbûb arasındaki muhabbet irtibâtı.

Câmî'nin İbnü'l-Arabî düşüncesi çerçevesindeki çalışmalarının etkisi sâdece Herat şehri ve Horasan bölgesi ile sınırlı kalmamıştır. Onun bu husustaki şöhreti Osmanlı'nın, entelektüel meraklarıyla bilinen pâdişâhı Fâtih Sultan Mehmed'in (öl. 886/1481) de dikkatini çekmiş ve Câmî'den sûfler, kelâmcılar ve filozofların

⁵⁰ Eserin 878/1473 yılında te'lif edilmiş olduğuna dâir kaynak gösterilmeyen bir iddia için bk. Afsahzâd, *Nakd ve berresî-yi âsar ve şerh-i ahvâl-i Câmî*, 177.

⁵¹ Eser tahkikli olarak yayımlanmıştır: Abdurrahman Câmî, *Şerh-i Rubâiyyât*, thk. Rızâ Mâyil Herevî (Kâbil: Encümen-i Câmî, 1343); Ayrıca Türkçe'ye de tercüme edilmiştir: Abdurrahman Câmî, *Vücûd ve Vahdet-i Vücûda Dâir Şerh-i Rubâiyyât*, nşr. Abdurrahman Acer, trc. Tâhiru'l-Mevlevî - Abdurrahman Acer (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016).

⁵² Türkçe'ye henüz tercüme edilmemiş olan bu eserin tahkiksiz bir neşri için bk. Câmî, *Eşî'atü'l-Lemaât*.

⁵³ Câmî, *Eşî'atü'l-Lemaât*, 26.

bilhassa varlıkla ilgili görüşlerini mukāyese etmesini istemiştir.⁵⁴ Câmî bunun üzerine Arapça olarak *ed-Dürretü'l-fâhire* (*Risâle-i tahkîk-i mezheb-i sûfî ve mütekellim ve hakîm*) isimli eserini kaleme almıştır.⁵⁵ Câmî bu eserinde vücûd, Vâcibu'l-Vücûd, vücûdun mânevî iştirâki, vücûd-ı âmm ve vücûd-ı hâss, vücûdda teşkik, tabiî küllî varlık, Hakk'ın sırf vücûd oluşu ve sıfatları ile taayyünleri, Vücûd'un kesretle irtibâtı ve vahdetten kesretin zuhûru, vahdet, ilâhî sıfatlar gibi meseleleri ele almıştır.⁵⁶

Câmî'nin sırf vücûda hasrettiği bir diğer Arapça eseri, *Risâle fi'l-vücûd*'dur.⁵⁷ Bunun konusu da Vücûd-ı Mutlak, vücûdun vücûbu, ma'kulât-ı sâniyeden olmadığı ve tabiî küllî olduğu gibi hususlardır.

Abdurrahman Câmî'nin bu meyandaki son eseri Arapça kaleme aldığı *Şerhu Fusûsi'l-hikem*'dir.⁵⁸

Câmî bir taraftan, anlamadığı ve şüpheyle karşıladığı hiçbir meselenin kalmadığı İbnü'l-Arabî düşüncesi çerçevesinde⁵⁹ te'lifle meşgul olurken diğer taraftan bu merkezdeki tartışmalara da dâhil olmuş ve muâırızlarına karşı İbnü'l-Arabî'yi müdâfaa etmiştir. Câmî'ye göre İbnü'l-Arabî'ye yöneltilen îtirazların merkezinde *Fusûsu'l-hikem* bulunmaktadır. Bu îtirazların sebebi ise ya taassub, taklid ve gazezkârlıktan ya da İbnü'l-Arabî'nin kullandığı ıstılahları ve dolayısıyla yazdıklarını anlayamamaktan kaynaklanmaktadır.⁶⁰ Bu düşünceler, Câmî'nin biri özetinin şerhi olmak üzere *Fusûsu'l-hikem*'i iki kez şerh etmesinin altında yatan maksada dâir bir işâret mâhiyetindedir. Yukarıda zikredilenler hâricindeki manzum ve mensur eserlerinde de Câmî, yer yer *Fusûsu'l-hikem*'deki fikirlere temas

⁵⁴ Taşkôprîzâde, *eş-Şakâik*, 262.

⁵⁵ Birkaç şerhe konu olan bu eser tahkik edilmiş ve müellifinin hâşiyesi, yakın talebesi Lârî ve Kacar hânedânından Mirza İmâdüddeve (öl. 1308/1891'den sonra) tarafından yapılmış iki şerhi ile birlikte yayınlanmıştır: Abdurrahman Câmî, *ed-Dürretü'l-fâhire fi tahkiki mezhebi's-sûfîyye ve'l-mütekellimîn ve'l-hükemâi 'l-mütekaddimîn*, thk. N. Heer - A. Mûsâ Behbehânî (Tahran: İntişârât-ı Müessesesi-i Mütâlâât-ı İslâmî-yi Dânişgâh-ı Tahran ve Dânişgâh-ı McGill, 1382); Metin, hâşiyeye ve bu iki şerh, Şâmil Öçal tarafından tercüme edilmiştir: Abdurrahman Acer - Şâmil Öçal, ed., *Molla Câmî'de Varlık: Dürretü'l-Fâhire ve Şerhlerinin Tercümeleri ile Varlık Düşüncesine Dâir İncelemeler* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 121-336.

⁵⁶ Şâmil Öçal, "Abdurrahman Câmî'nin ed-Dürretü'l-Fâhire İsimli Eseri", *Molla Câmî'de Varlık: Dürretü'l-Fâhire ve Şerhlerinin Tercümeleri ile Varlık Düşüncesine Dâir İncelemeler*, ed. Abdurrahman Acer - Şâmil Öçal (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 108-109.

⁵⁷ Eserin tahkik ve tercümesi yayınlanmıştır: Bilal Taşkın, "Abdurrahman el-Câmî'nin Risâle fi'l-vücûd Adlı Eserinin Tercüme, Tahlîl ve Tahkîki", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2015).

⁵⁸ Bu eserle ilgili tafsîlât ilgili kısımda verilecektir.

⁵⁹ Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 91.

⁶⁰ Câmî, *Nefehât*, 547.

etmektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki Câmî'nin yazı hayatının büyük bir bölümü İbnü'l-Arabî'nin anlaşılması ve fikirlerinin müdâfaası üzerine kuruludur.

Abdurrahman Câmî'ye yöneltilen eleştiriler de genel olarak onun İbnü'l-Arabî düşünceleri çerçevesindeki faaliyetlerine yöneliktir. Nitekim İbnü'l-Arabî ve bâzı sûfilerin fikirlerini reddetmek ve kâfir olduklarını söylemekle meşhur olan Nûreddin Muhammed b. Safiyyuddin Eykî (öl. ?) ile Câmî arasındaki tartışma bunun bir örneği olarak görülebilir. Eykî, *Nakşu'l-Fusûs'a* yazdığı şerhi kasederek Câmî'ye, nasıl olup da ifâdelerinin çoğunda küfür barındıran bir eseri şerh ettiğini sormuş, buna karşılık Câmî söz konusu eserde herhangi bir küfür ifâdesi olmadığı gibi şeriate aykırı bir söz de bulunmadığı yolunda cevap vermiştir. Ayrıca eseri Kur'an-ı Kerîm ve hadîs-i şerifler çerçevesinde şerh ettiğini, eğer bu meyanda bir îtirâzı olacaksa bunu bir risâle yazarak ortaya koymasını gerektiğini söylemiş ve neye îtiraz ettiğini sormuştur. Bunun üzerine muhâtabın eser hakkında hiçbir şey bilmediği ortaya çıkmış ve Câmî de cehâlet ve taassubla yaptığı tenkidlerden dolayı Eykî'yi ilzam etmiştir. Aynı oturumda Eykî'nin vücûd meselesi ile ilgili ileri sürdüğü bâzı iddiaları ise İbn Sînâ (öl. 428/1037) ve Gazâlî'den (öl. 505/1111) naklederek ortaya koyduğu delillerle çürütmüştür.⁶¹ Onun bu husustaki müdâfaası, İbnü'l-Arabî müterizlerinin meseleleri anlamadaki eksikliklerine vurgu yapmaktadır.⁶²

Yaşadığı coğrafyada İbnü'l-Arabî'den daha tanınır olması⁶³ Câmî'nin ister istemez bu konularda merkezî bir konumda bulunmasına sebep olmuş ve onu tartışmaların içine çekmiştir. Zeyneddin Hâfî'nin halifelerinden Şeyh Sadreddin Revâsî'nin (öl. 871/1467) Herat ziyâretinde vücûd meselesini tartışmak için öncelikle ve özellikle Câmî'ye uğraması, dönemin sultânı Hüseyin Baykara'nın (öl. 911/1506) huzûrunda Firavn'un îmânı konusunda gerçekleştirilen tartışma hakkındaki fikirleri, yine aynı mesele etrafında bâzı sûfilerle yapmış olduğu münâzaralar da⁶⁴ onun bu husustaki merkezî konumunu te'yid eder görünmektedir. Yine bu meyanda İbnü'l-Arabî'ye yönelttiği eleştirilerle bilinen

⁶¹ Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 101-103.

⁶² Câmî şöyle demektedir: "Eşyânın kemâhiye hakikatini idrâk edebilecek fikrî kuvvete mâlik olmayan bâzı kimseler kendi dağınık zihinlerince bana vücûdî diyorlar. Gerçek şu ki sûfilerin meşhurlarından birçoğu hakikat-i vücûd hakkında söz söylemişlerdir. Bu meselenin künhünü anlamaktan âciz olan böyle kimseler de anlayamadıkları bu sözleri inkâr etmişlerdir. Biz ise bu sûfilerin sözlerini keşf ve hakikate uygun bir şekilde 'sûfilerin bu sözlerden murâdî şudur' şeklinde açıkladık." (Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 159).

⁶³ Kazvîni, *Tezkire-i Meyhâne*, 103.

⁶⁴ Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 111-112, 93-94, 96-97.

Alâuddevle Simnânî (öl. 736/1336) ile ilgili değerlendirmeleri⁶⁵ ve İbnü'l-Arabî hakkında bilgi almak isteyen kimselerin mürâcaat mercii olması⁶⁶ da zikredilen durumu desteklemektedir.

Câmî'nin İbnü'l-Arabî düşüncesi çerçevesindeki faaliyetlerinin neticesi olarak bu fikirler Horasan ve Mâverâunnehir coğrafyasında yayılmış, şeriate aykırı gibi görünen sözlerinin doğru anlaşılması sağlanmış ve bilhassa Nakşibendiyye mensupları arasında İbnü'l-Arabî düşüncesi daha anlaşılır hâle gelmiştir. Dönemin meşhur ve etkili şeyhlerinden Ubeydullah Ahrar'ın Câmî ve eserleri hakkındaki şâhidliği de bunu göstermektedir. *Makâmât'*ta nakledildiğine göre Ahrar, İbnü'l-Arabî'nin anlaşılmayan bâzı ıstılah ve fikirlerini anlamak için Câmî'nin eserlerine mürâcaat etmiş ve İbnü'l-Arabî'nin anlaşılmaz ve karışık bir şekilde yazdığı bu fikirleri Câmî'nin oldukça sâde ve anlaşılır bir biçimde ifâde ettiğini söylemiştir.⁶⁷

Câmî, İbnü'l-Arabî'nin kullandığı ıstılahları yeri geldikçe Farsça'da yeni ıstılahlarla ifâde etmiş,⁶⁸ İslâm âleminin batısında doğan ve genel olarak Arapça ifâde edilen Ekberî düşüncüyü sâde bir şekilde düzenleyerek⁶⁹ Farsça'nın hâkim dil olduğu Horasan, Hindistan ve Türkistan taraflarında yayılmasını sağlamış⁷⁰ ve âdeta batı ile doğu tasavvuf düşüncesi arasında bir köprü vazîfesi görmüştür.⁷¹ Bu faaliyetlerinden dolayı Abdurrahman Câmî, bâzı çağdaş araştırmacılara göre İbnü'l-Arabî düşüncesinin son etkili ve önemli şârihi sayılmıştır.⁷² Câmî'nin İbnü'l-Arabî düşüncesi çerçevesindeki son eseri *Şerhu Fusûsi'l-hikent'*dir. Bu eser hiç şüphesiz onun fikrî olgunluğunu yansıtmaması bakımından bu konudaki en mühim eseri sayılabilir.

4. Câmî'nin *Şerhu Fusûsi'l-Hikent'*

Abdurrahman Câmî, tasavvufî eserlerinin sonuncusu olarak *Fusûsu'l-hikent'*in

⁶⁵ Câmî, *Nefehât*, 553; Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 95-96, 103, 223.

⁶⁶ Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 254.

⁶⁷ Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 91, 123-124.

⁶⁸ Herevî, *Şeyh Abdurrahman Câmî*, 275, 277.

⁶⁹ Afsahzâd, *Nakd ve berresî-yi âsar ve şerh-i ahvâl-i Câmî*, 244.

⁷⁰ Ali Asgar Hikmet, *Câmî: Mutazammın-ı tahkîkât der târîh-i ahvâl ve âsâr-ı manzûm ve mensûr-ı Nûreddin Abdurrahmân-ı Câmî (817-898)* (Tahran: İntişârât-ı Tûs, 1386), 10; Ökten, *Jami*, 303.

⁷¹ Herevî, *Şeyh Abdurrahman Câmî*, 252. Herevî'nin bu ifâdeleri yukarıda söyledikleri ile çelişiyor gözükmektedir.

⁷² İsmâil Mübelliğ, *İrfân-ı Câmî*, nşr. Ali Emîrî (Kâbil: İntişârât-ı Müessesesi-i Tahsîlât-ı Âlî-yi İbn Sînâ, 1392), 254; Algar, *Jami*, 95; William Chittick, Mahmud Şebusterî'den (öl. 720/1320) sonra Ekberî düşüncüyü Farsça'da mensur ve manzum olarak Câmî'den daha güzel ve sâde ifâde edebilen bir yazarın çıkmadığını söylemektedir (William Chittick, "The Perfect Man As The Prototype Of The Self In The Sufism Of Jami", *Studia Islamica*, 49 [1979]: 139-140).

tam metnini şerh etmiştir. Arapça olan bu şerh, bâzı muâsır araştırmacılar tarafından *Fusûs*'un en değerli üç şerhinden biri olarak nitelendirilmektedir.⁷³ Bu şerhin maksadı, metnin ıstılahlar ve gramer açısından zorluklarını aşarak ibâreyi anlaşılır kılmaya çalışmak olarak gözükmekte ve bundan dolayı ıstılahlara vâkıf olmayan kimseler için en faydalı şerh olarak da tavsif edilmektedir.⁷⁴ Ancak bu demek değildir ki Câmî, şerhinde metnin muhtevâsına temas etmemiştir. Bilâkis metni tâkip etmekle birlikte ibârenin anlaşılmasının metinde kastedilenin anlaşılmasına kâfi gelmediği yerlerde Câmî ilgili meseleleri de şerh etmiştir. Onun şerhte öne çıkardığı muhtevâ özetle şu başlıklarla ifâde edilebilir:

Meşîet, irâde ve farklılıkları, hikmet ve çeşitleri, esmânın îtibarları, Hakk'ın görmesi ve bunun vücûdla irtibâtı, fâili ve mef'ûlü îtibâriyle tecellî, hakîkatin üç kısmı ve insanın yaratılışının bunların tamâmını kapsamayı, bâzı meseleleri anlamada aklın eksik kalışı, insân-ı kâmil ve onun halîfe olmasının sebebi, melekle insân-ı kâmil arasındaki fark, Allah-âlem, Vâcib-hâdis münâsebeti, Âdem-âlem münâsebeti, duâ çeşitleri, velâyet, nübüvvet ve bu iki arasındaki ilişki, hâtemu'l-evliyâ, tenzih-teşbih, cem'-fark-cem'u'l-cem', fenâ-bekâ, hayret, a'yân-ı sâbite ve istîdâdları, ahadiyyet, vâhidiyyet, vahdet-kesret, Rabb-i hâs, ilâh-ı mu'tekâd, kalb, rahmet ve çeşitleri, rubûbiyyet, ubûdiyyet, kelime ve yaratma ile irtibâtı, nefes-i rahmânî, nefes-esmâ-vucûd münâsebeti, kurb-ı ferâiz ve kurb-ı nevâfil, Firavn'un soruları ve îmânı.

Şunu da belirtmekte fayda var ki Câmî, metinde zikredilen âyetlerin tefsîri, hadîs-i şerîflerin şerhi ve bilhassa şiirlerin dil, vezin ve mânâ açılarından îzâhını da yapmaya dikkat ediyor gözükmektedir. Şerhte metnin ibâresinin anlaşılması gayretinin ön planda olmasının sebebi, Câmî'nin *Fusûsu'l-hikem* metnine bakışının ortaya konulması ile daha anlaşılır hâle gelecektir.

4.1. Câmî'nin *Fusûsu'l-hikem* Hakkındaki Kanaati

Şerhin te'lif sebebi, kaynakları ve nüshalarının tavsîfine geçmeden önce Câmî'nin *Fusûsu'l-hikem*'te bakışını ve onu nereye konumlandığını anlamak, onun şerhini değerlendirmede mühim bir yer işgal etmektedir.

Öncelikle Câmî'ye göre *Fusûsu'l-hikem* "verili" bir metindir ve bir hikmet

⁷³ Diğer ikisi Sadreddin Konevî'nin *el-Fukûk*'u ile Abdurrezzak Kâşânî'nin *Şerhu Fusûsî'l-hikem*'idir (Ebu'l-Alâ Afîfî, "el-Fusûs ve mezhebu İbn Arabî fihi", *Fusûsu'l-hikem ve't-ta'likâtu aleyhi* [Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1423], 1: 23).

⁷⁴ Chittick, "Mukaddime", 42.

türüdür. Hikmet türlerini üçe ayıran Câmî, ilkinin Allah'tan peygamberlere mânâ ve lâfızlarıyla gelen vahy-i ilâhî, ikincisinin yine aynı makamdan sâdece mânâ olarak gelen ve lâfızları peygamberlere âid olan hadîs-i kudî, üçüncüsünün ise kâmil kullardan kâmil kullara gelen hikmetler olduğunu söylemektedir. Câmî'ye göre, musannifinin Hz. Peygamber'den (sav) geldiğini ve kendisinin herhangi bir ekleme ve çıkarma yapmaksızın sâdece mütercim ve nakledici olduğunu söylediği⁷⁵ *Fusûsu'l-hikem*, üçüncü türe girmektedir.⁷⁶

İbnü'l-Arabî'nin eserin kaynağına dâir sözleri, Câmî tarafından olduğu gibi kabul edilmektedir. Başka bir ifâdeyle Câmî, *Fusûsu'l-hikem*'i nebevî kaynaklı bir metin olarak görmekte ve ondaki mânânın, hattâ lâfızların dahi bu kaynaktan geldiğine inanmaktadır.⁷⁷ Bu durumun tabîi bir neticesi olarak Câmî'ye göre *Fusûsu'l-hikem*'e yapılacak her türlü îtiraz onun musannifine değil, asıl kaynağına yöneltilmiş olmaktadır.⁷⁸ Dolayısıyla İbnü'l-Arabî, metindeki anlaşılması zor olan ya da şeriatin zâhirine aykırı gibi görünen kısımlardan dolayı muâheze edilemez. Çünkü o *Fusûs*'un ortaya çıkmasında sâdece me'murdur ve me'mur olan da mâzurdur.⁷⁹ Öyleyse metindeki problemleri görülen yerler hüsn-i zan zemîninde ele alınıp te'vil edilmeli, yine de anlamak mümkün değilse bütün bir himmetle gayret edilip anlayınca kadar hakkında suskun kalınmalıdır.⁸⁰ Aksi yönde hareket ederek *Fusûs*'u red, ondaki fikirleri inkâr ve musannifini itham edenler, Câmî'ye göre meselenin kühünü anlamak için yeterince gayret göstermemiş, kolaycılığa kaçarak zannî ve kulaktan dolma bilgilerle hüküm vermişlerdir.⁸¹ Aslında bu kimseler gerçekte *Fusûsu'l-hikem*'e muhâtap olamamış kimselerdir. Zîra onun muhâtapları, insânî hakîkate ermiş,⁸² kemâl meşrebinde ve Hakk'ın tecellîlerini tanıma kabiliyetinde olan kimselerdir.⁸³

4.2. Şerhin Sebeb-i Te'lifi

⁷⁵ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, thk. Mahmud Erol Kılıç ve Abdurrahim Alkış (İstanbul: Lîtera Yayıncılık, 2016), 26.

⁷⁶ Abdurrahman Câmî, *Şerhu Fusûsi'l-hikem*, Taşkent Ebû Reyhan el-Birûnî Şarkşinâslik Enstitüsü El Yazmaları Kütüphânesi, nr. 520/4, 1b-2a.

⁷⁷ Câmî, *Şerhu Fusûsi'l-hikem*, 5b.

⁷⁸ Câmî, *Şerhu Fusûsi'l-hikem*, 82a; Bu durumla alâkalı örnekler için bk. Câmî, *Nefehât*, 494-495; Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 173-174.

⁷⁹ Câmî, *Şerhu Fusûsi'l-hikem*, 6b.

⁸⁰ Câmî, *Şerhu Fusûsi'l-hikem*, 82a; Câmî'nin bu husustaki tavrına örnek olarak bk. Câmî, *Şerhu Fusûsi'l-hikem*, 213a; Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 94.

⁸¹ Bâharzî, *Makâmât-ı Câmî*, 103.

⁸² Câmî, *Şerhu Fusûsi'l-hikem*, 4b.

⁸³ Câmî, *Şerhu Fusûsi'l-hikem*, 5b.

Yukarıda zikredilen özellikleri hâiz kimselere yazılmış ve ehli tarafından şerh edilip tâliplerine ulaştırılması için musannifinin husûsî teşvîkine⁸⁴ mazhar olmuş bir eseri şerh etmek için Câmî'nin bâzı sebepleri bulunmaktadır. Bunların başında gelmesi muhtemel ilk sebep, bu eserin İbnü'l-Arabî'nin temel fikirlerini barındırması ve en çok îtirâza mevzu olması olarak düşünülebilir. Zîra bu eser doğru anlaşıldığında İbnü'l-Arabî'nin fikirlerinin temeli anlaşılmış olacak ve ona yöneltilen îtirazlar ortadan kalkacaktır. Bir diğeri ise, musannifin teşvîki olabilir. Nitekim Câmî, ilgili kısmın şerhinde bu teşvîki nebevî bir emir gibi telâkkî etmiş görünmektedir.⁸⁵ Ayrıca İbnü'l-Arabî'nin bilhassa *Fusûsu'l-hikemî*'i anlamak husûsunda karşılaştığı zorluklardan dolayı Câmî'nin, anladığı takdirde bunları herkesin anlayabileceği şekilde yazacağına dâir verdiği söz de⁸⁶ şerhin te'lif sebepleri arasında zikredilebilir. Bunlara ilâveten Câmî'nin, şerhin mukaddimesindeki şu sözleri sebab-i te'lifi açıkça ortaya koymaktadır:

“Ben bir aralık bu eseri mütâlâa etmiş ve müzâkeresiyle meşgûl olmuşum. Bu eserin müşküllerini şerh eden bir üstâd ve müridlerini onun halli zor tarafları husûsunda işâd eden bir mürişid bulamadım. Bunun üzerine onun şerhlerini cem etmeye ve onları bu eserin fetih kapılarının anahtarı yapmaya karar verdim. Bu eserin esâsını çözmek için ihtiyâcum olan ve mânâlarını anlamak için bana kâfi gelecek olan şeyleri seçmek husûsundaki fikrim netleşinceye kadar bu şerhleri defâlarca mütâlâa eyledim ve sayısız kereler onlara mürâcaat ettim. Ayrıca bu seçtiklerime, mütâlâaların esnâsında [Hak'tan] hatırlama gelenleri ve o zamanki hâl ve vaktimin müsâade ettiklerini de ekledim. Bu sûretle bu eser, onu bekleyenlerin istedikleri ve ulü'l-elbâbm râzî olacağı hâle geldi.”⁸⁷

4.3.Şerhin Kaynakları

Câmî'nin bu şerhi kaleme alırken defaatle mürâcaat ettiğini söylediği eserlerin başında *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* gelmektedir. Bunun hâricinde yine İbnü'l-Arabî'nin *et-Tenezzülâtü'l-Mevsîliyye* ve *Kitâbu'l-İsrâ'sı* Câmî'nin zikrettiği eserlerdendir. Hiç şüphe yok ki Câmî'nin *Fütûhât'*tan sonra en çok faydalandığı eserler Sadreddin Konevî'nin eserleridir. Onun eserleri arasında zikrettikleri ise *el-Fukûk*, *en-Nefehâtü'l-ilâhiyye* ve *İ'câzü'l-beyân'*dır. Câmî'nin istifâde ettiği tam metin *Fusûs* şerhleri ise sırasıyla Müeyyidüddîn Cendî'nin (öl. 691/1292) *Şerhu Fusûsî'l-hikemî*, Dâvûd Kayserî (öl. 751/1350) ve Abdürrezzak Kâşânî'nin (öl. 736/1335) *Fusûs*

⁸⁴ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, 26.

⁸⁵ Câmî, *Şerhu Fusûsî'l-hikem*, 6a-b.

⁸⁶ Lâî, *Tekmile*, 17.

⁸⁷ Câmî, *Şerhu Fusûsî'l-hikem*, 2b.

şerhleridir. Fahreddin Irâkî'nin (öl. 688/1289) *Lemeât'*ı da Câmî'nin faydalandığı ve ismini belirttiği eserlerdendir. Ancak Câmî yer yer “bâzıları”, “müfessirler”, “filozoflar” ya da “kelâmcılar dedi ki” diyerek bâzı görüşler nakletmekte, fakat kaynaklarını zikretmemektedir.

Tasavvufla alâkalı eserlerin yanında dille ilgili hususlarda da Câmî'nin faydalandığı eser ve şahıslar bulunmaktadır. Bunlardan isimlerini zikrettikleri Cevherî'nin (öl. 400/1009'dan önce) *Şihâh'*, Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *Keşşâf'*ı ve sâdece ismen zikrettiği İbnü's-Sikkît'tir (öl. 244/858). Şerhin kaynakları meyânında şârihin, meselelerin delillendirilmesi zımında sıklıkla başvurduğu âyetler ve hadîs-i şerifler⁸⁸ de zikredilmelidir.

4.4. Şerhin Usûlü ve Husûsiyetleri

Abdurrahman Câmî, diğer şerhlerinde olduğu gibi bu şerhinde de metin içi şerh metodunu kullanmaktadır. Metni sıradan ve eksiksiz bir şekilde tâkip etmekte, şerh edilmesi gerektiğini düşündüğü ibâre, ıstılah ya da meselenin şerhini yaptıktan sonra metni akıtmaya devam etmektedir. Ayrıca Câmî, şerhini yer yer metnin bir parçası gibi kurgulamakta ve ibârenin sîgasını metne uygun kullanmakta, bâzen mevsûfu metnin ibâresi olan sıfat terkipleri, mübtedâsı metinde bulunan isim cümleleri kullanmaktadır. Yer yer de bunun aksini yapmakta ve şerhi müstakil bir metinmiş gibi inşâ etmektedir. Bu usûl şerhten istifâdeyi yer yer zorlaştırıyor gözükmektedir. Zîra metinde birlikte değerlendirilmesi gereken fakat birbiri peşi sıra gelmeyen ifâdelerin anlaşılması için yer yer dikkat dağıtıcı geri dönüşler yapma ihtiyâcı hissedilebilmektedir. Bu durum da aradaki ibârenin anlaşılması zorlaştırmaktadır. Ancak şârihin başka bir konuya geçerken bir usûl olarak öncekinin kısa özetini yapması ve aralarındaki irtibâtı kurması bu zorluğu hafifletmekte ve şerhteki meselelerin tâkibini kısmen kolaylaştırmaktadır.

Câmî, genel olarak mürâcaat ettiği eserlerin isimlerini zikretmekte, usûl olarak her fassa, o fassa tahsis edilen hikmetin tahsis sebebini ve ilgili peygamberle irtibâtını açıklamaktadır. Faslar arasındaki ilişkiye ise gerekli gördüğü birkaç yer hâricinde temas etmemektedir. İhtiyaç olduğunu düşündüğü durumlarda metindeki kelimelerin eş anlamlılarına, lügavî ve ıstılâhî anlamlarına temas etmekte, varsa mânâ ve gramer açısından farklı ihtimalleri bir arada zikretmekte ve

⁸⁸ Görülebildiği kadarıyla Câmî'nin kullandığı hadîs-i şerifler genel olarak Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır. Bu kaynaklarda yer almayan bâzıları *Müstedrek*, *Müsned-i İbn Hanbel*, *Musannef-i İbn Ebî Şeybe*, *Şuabu'l-İman*, *Mu'cem-i Taberânî*, *Keşfu'l-hafâ* gibi eserlerde yer alırken çok az bir kısmı ise bilinen kaynaklarda geçmemektedir.

bâzı yerlerde aynı ibâreyi bu ihtimallere göre birkaç kez şerh etmektedir. Bu çerçevede o, sağlıklı bir metin ortaya koyabilmek için bâzıları İbnü'l-Arabî'ye okunmuş, bir kısmı da mukâbele edilmiş pek çok nüsha kullanmakta, yer yer diğer şerhlerin kelime tercihlerini değerlendirmekte ve nüsha farklarına da sıklıkla değinmektedir. Bu durumda da farklı ihtimalleri ayrı ayrı şerh etmektedir.

Metinde sâdece bir kısmı zikredilen âyet ve hadislerin tamâmını yazmakta ve şerhi buna göre yapmaktadır. Bilhassa şiirlerin şerhlerine özen göstermekte olan şârih vezin açısından farklı kullanımlara da temas etmektedir.

Şerh esnâsında Câmî, tasavvufun yanında farklı disiplinlerden de istifâde etmektedir. Bu çerçevede bâzen te'yid bâzen de tenkid zemîninde yer yer filozofların ve kelâmcıların görüşlerini zikretmektedir. Tefsir, hadis, dil, edebiyât ve mantık, Câmî'nin istifâde ettiği görülebilen diğer ilimlerdir.

Son olarak şerhte İbnü'l-Arabî'nin anlaşılmasının yanında müdâfaasının da hedeflendiği söylenebilir. Câmî bu meyanda, îtiraz edilebilecek fikirleri bilhassa ve uzunca şerh etmeye dikkat etmekte, yer yer de savunmacı bir dil kullanmaktadır.

4.5.Şerhu Fusûsî'l-hikem'in Yazma Nüshaları

Dünyâ kütüphânelerinde birçok nüshası bulunan bu eser, birkaç kez basılmış olmasına rağmen⁸⁹ ilmî neşri henüz yayımlanmamıştır. Burada onun nüshalarından, şerhin te'lif târihinden îtibâren ilk asır içinde istinsah edilmiş olanları kronolojik olarak tanıtılacaktır:⁹⁰

4.5.1. Ebu Reyhan el-Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmaları Kütüphânesi 520/4

Bilindiği kadarıyla Câmî'nin *Şerhu Fusûsî'l-hikem*'inin günümüze ulaşmış en kıymetli nüshası, Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te bulunan nüshadır. 907/1502 yılında istinsah edilmiş olmakla en eski tam nüsha olmasının yanında bu nüshanın kıymetli olmasının birkaç sebebi vardır:

1.Nüshanın müstensihisi, Abdurrahman Câmî'nin hayâtına dâir ilk elden kıymetli bilgileri ihtivâ eden *Reşahât* isimli eserin yazarı, Câmî'nin talebesi ve

⁸⁹ Bunların ilki Kâhire'dedir. Abdülganî Nâblusî'nin (öl. 1143/1731) Fusûs şerhinin hâmişinde iki cild hâlinde basılmış olan eserin birinci cildi Matbaatü'z-Zaman, 1304, ikinci cild Matbaa-i Âmire, 1323'te yayımlanmıştır. Diğer baskılar ise şunlardır: Firuzpur: Matbaa-i Feyzbağ, 1902; Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, haz. Âsım İbrâhim Keyyâlî, 1425/2004.

⁹⁰ Tesbit edilebildiği kadarıyla çoğu Türkiye kütüphânelerinde olmak üzere eserin kırktan fazla nüshası vardır. Bunların tamâmının tanıtımı hem bir makâle hacmi için mümkün hem de gerekli görülmemektedir. Zira eserin kıymetli nüshalarının tanıtımı, bu husustaki faydayı te'min edebilecektir. Bundan dolayı tanıtımı, bu nüshaların istinsah edildiği ilk bir asırla sınırlamak uygun görülmüştür.

akrabası olan Ali Safî b. Hüseyin Vâiz el-Kâşîfî'dir (öl. 939/1532). Kâşîfî'nin âlim ve sûfî bir kimse olması nüshanın güvenilirliğini ve kıymetini artıran bir durumdur .

2.Nüsha, müellifin talebe ve yakınları hayatta iken yazılmış olup doğrudan müellife âid nüshadan istinsah edilmiştir. Bilhassa Câmî'nin en mühim talebesi ve mürîdi, Kâşîfî'nin hocası, eserin yazılışına şâhid olup eşzamanlı olarak eseri istinsah etmiş ve bu nüshasını müellifine okumuş olan⁹¹ Abdulgafur Lârî, nüsha istinsah edildiğinde hayattadır.

3.Safer ayının ortalarında biten istinsah işleminin ardından müstensih, bu nüshayı müellif nüshası ile bir de mukâbele etmiş ve bunu da aynı yılın Ramazan ayında bitirmiştir.

4.Kâşîfî bu nüshaya daha sonra Abdulgafur Lârî'nin nüshasında bulunan Câmî ve Lârî'ye âid hâşiyeleri eklemiştir. Bunların naklini 913/1507 yılının Rebûlâhir ayında bitirmiş ve nüshasının sonuna buna dâir bir de not düşmüştür. Bu notta hâşiyelerin âidiyeti ile alâkalı remizleri açıklamıştır. Bilindiği kadarıyla Abdulgafur Lârî'nin hâşiyelerini günümüze taşıyan tek nüsha Kâşîfî'nin nüshasıdır.

Nüsha 258 varak olup her sayfasında 25 satır bulunmaktadır. Nüshanın 14, 86, 101, 147 ve 196. varakları düşmüştür. Okunaklı bir şekilde “nesh-i kadîm” denilen yazı türüyle yazılmış olan nüshada *Fusûs* metni kırmızı mürekkeple üstü çizilerek belirgin hâle getirilmiş ve yer yer harekeleme kullanılmıştır.

Eserin hâmişinde, Câmî ve Lârî'ye âid olanların dışında muhtelif hâşiyeler de bulunmaktadır. Ayrıca Dâvûd-ı Kayserî, Şeyh Rukneddin Şîrâzî (öl. 769/1367) ve Abdülganî Nablusî'nin *Fusûs* şerhlerinden de bâzı pasajlar hâmişte iktibas edilmiştir. Bu nüsha ile ilgili olarak zikredilecek son mühim şey az da olsa yer yer “nüsha” kaydıyla nüsha farklılıklarına işâret etmesidir (örnek olarak bk. 30a, 33b). Nüsha tashih edilmiş bir nüshadır.

4.5.2. Kitâbhâne-i Medrese-i Namâzî-yi Hoy 146

İran'ın Hoy şehrindeki Medrese-i Namâzî Kütüphanesi'nde bulunan bu nüsha, 915/1509 târihinde Yûsuf Ali Serverî tarafından istinsah edilmiştir. Her sayfasında 21 satır olan bu nüsha 207 varak olup yazısı ta'liktir. Nüshada *Fusûs* metninin üstü siyah çizgiyle çizilerek belirgin hâle getirilmiştir.

Eserin hâşiyesinde müellife âid açıklamalar “minhu” kaydıyla yer almaktadır. Ayrıca yine hâşiyede ve satır aralarında Dâvûd Kayserî, Bâlî Efendi (öl. 960/1553)

⁹¹ Kâşîfî, *Reşahât*, 1977, 1: 286.

ve Abdülganî Nâblusî gibi *Fusûs* şârihlerden iktibaslar ve Farsça şiirler yer almaktadır. Nüsha tashih edilmiş bir nüshadır.

4.5.3. Kitâbhâne-i Müze ve Merkez-i İsnâd-ı Meclis-i Şûrâ-yı Millî 1163

İran'daki bir diğer nüsha da 917/1511 târihli Ali el-Feyzî tarafından nesih hatla yazılmış olan nüshadır. Bu nüshanın ilk on iki varağı düşmüştür. 269 varak olan bu nüshanın 37-44 arası hâriç her sayfasında 19 satır bulunmaktadır. Bu sayfalar ise 21 satırdır ve burada nüshanın kâğıt yapısından farklı görünen bir kâğıt kullanılmıştır. Bu kısmın yazı türü de farklıdır. Nüsha tashih görmüş olup ilk iki nüshaya nisbetle daha az minhu kaydı ihtivâ etmektedir.

4.5.4. Şam Zâhiriyye Kütüphânesi 8355

Elde edilememiş olan bu nüsha katalog bilgilerine göre Ahmed b. Muhammed b. İsa el-Kâdirî tarafından 949/1542'de nesih hatla istinsah edilmiş olup her sayfasında 19 satır olan 291 varaktan oluşmaktadır. Metin kısmı kırmızı mürekkeple yazılıdır. Müellif nüshasından istinsah edilmiş ve 1141 senesinin Ramazan ayında Emeviyye Câmii'inde Alâuddin Cibrîl el-Ğazzî ile mukâbele ve kıraati bitirilmiştir.⁹²

4.5.5. Süleymâniye Kütüphânesi, Esad Efendi 1542

Baş tarafında temellük kayıtları ve okunaksız bir mühür de bulunan bu nüsha 281 varaktır ve her sayfasında 19 satır bulunmaktadır. 976/1568 senesinde istinsah edilmiştir. Müstensih adı okunamamıştır. Ta'lik hatla yazılmış olup tashih edilmiş bir nüshadır. Metin kısmı kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Hâşiyede minhu kayıtları ile Sadreddin Konevî, Abdürrezzak Kâşânî, Dâvûd Kayserî, Rukneddin Şîrâzî, Saînüddin İbn Turke (öl. 835/1436) ve Bâlî Efendi gibi *Fusûs* şârihlerinden iktibaslar bulunmaktadır.

4.5.6. Koca Râğıp Paşa Kütüphânesi 1189

Muhammed b. Kemâleddin Hasan tarafından 976/1568 yılının Ramazan ayında istinsah edilmiş olan bu nüsha 107 varak olup her sayfasında 27 satır bulunmaktadır. Ta'lik hatla yazılmıştır. Nüshanın tashih gördüğüne dâir bir işâret göze çarpmamakta ve hâmişinde minhuvât kayıtları bulunmamaktadır. Tamâmen siyah mürekkeple yazılmış olup metinle şerh birbirinden ayırt edilememektedir.

4.5.7. Tahran Milli Kütüphâne 2254/1

Bu nüshada şârihin mukaddimesi kısmı bulunmamakta ve eser doğrudan

⁹² Muhammed Riyâd Mâlih, *Fihrisu Mahtûtâti Dâri'l-Kütübi'z-Zâhiriyye* (Şam: Matbaatü'l-Hicâz, 1978), 2: 191-193.

metnin şerhiyle başlamaktadır. Nüsha Abdülhay b. Abdülfettah tarafından 977/1569 yılının Zilka'de ayında ta'lik hatla istinsah edilmiştir. Ancak bu târih müellifin ferağ târihi olan 896/1491 târihi yerine yazılmıştır.

Bu nüshada da minhuvât vardır, ancak diğer nüshalara nisbetle oldukça az sayıda ve sâdece eserin baş tarafında yer almaktadır. Her sayfasında 27 satır bulunan nüsha 102 varaktır. Metnin üstü kırmızı kalemle çizilerek şerhten ayrılmıştır. Nüshada yer yer tashihler göze çarpmaktadır.

4.5.8. Ankara Millî Kütüphâne 763

977/1569 târihinde Üsküp'te istinsah edilmiş olan bu nüsha katalog kayıtlarında yanlış bir isimle, *Nakd'n-Nusûs Şerhü Fusûsü'l-Hikem* adıyla kayıtlı olup müstensihî belli değildir. Kırık ta'lik hattıyla yazılmış ve metin kısmı, üstü kırmızı kalemle çizilerek belirgin hâle getirilmiştir. 193 varak olan nüshanın her sayfasında 23 satır bulunmaktadır. Müstensihînin kaydına göre bu nüsha, müellifin el yazısıyla olan bir nüsha ile mukâbele edilmiş bir nüshadan istinsah ve sonra yine bu nüsha ile mukâbele edilmiştir.

Nüshanın hâmişinde Cendî, Sâdeddin Fergânî (öl. 699/1300) Kâşânî ve Kayserî gibi Ekberî müelliflerden iktibaslar bulunmaktadır. Yine hâmişte mukâbele ve tashih kayıtlarıyla minhuvât yer almaktadır.

4.5.9. Süleymâniye Kütüphânesi, Ayasofya 4208

Bu nüsha, Câmî'nin birçok eserini ihtivâ eden bir külliyyâtın içinde olup *Şerhu Fusûsü'l-hikem*'in sonunda istinsah târihi ve müstensih adı bulunmamaktadır. Ancak külliyyâtta *Şerh-i Rubâiyyât* isimli eserin sonunda müstensih adı Şemsüddin Muhammed b. Mevlânâ Mâruf adı olarak yazılıdır ve hepsi aynı elden çıktığı anlaşılan ta'lik bir hatla yazılmış olan külliyyâtın bâzı eserlerinde 977/1569 ve 978/1570 târihleri bulunmaktadır.

105 varak olan ve her sayfasında 27 satır bulunan nüshada minhuvât kayıtları bulunmamakta, herhangi bir tashih ve kenar notu da göze çarpmamaktadır. Tek renk mürekkeple yazılmış ve herhangi bir işâret kullanılmamış olduğundan metin ve şerh birbirinden ayırt edilememektedir.

4.5.10. Nevşehir Damad İbrâhim Paşa Kütüphânesi 28

980/1572 târihli olan nüshada müstensih adı kayıtlı değildir, ancak katalog bilgilerine göre müstensihînin adı İmam Kârî'dir. Her sayfasında 25 satır bulunan nüsha 105 varaktır ve ta'lîk ile yazılmıştır. Metin kısmı kırmızı mürekkeple üstü çizilerek şerhten ayrılmıştır. Nüshada herhangi bir minhu kaydı veya kenar notu bulunmamakta, tashih edildiğine dâir bir işâret de göze çarpmamaktadır.

4.5.11. Süleymâniye Kütüphânesi, Hamâdiye 1445

982/1574 yılında nesih hatla istinsah edilmiş olan bu nüsha, 98 varak olup her sayfasında 27 satır bulunmaktadır. Nüshada müstensih adı zikredilmemektedir. Tamâmı siyah mürekkeple yazılmış olduğundan metin ve şerh birbirinden ayırt edilmemektedir. Nüshada minhuvât ve herhangi bir hâşiye bulunmamakla birlikte birkaç istisnâ hâricinde tashih edildiğine dâir işâret de göze çarpmamaktadır.

4.5.12. Nûruosmâniye Kütüphânesi, 4179-M

Her sayfasında 25 satır bulunduran 101 varaktan müteşekkil bu nüshanın hattı ta'liktir. 984/1576 yılında yazılmış, müstensih adı kaydedilmemiştir. Metin kısmı kırmızı mürekkeple üstü çizilerek şerhten ayrılmıştır. Bu nüshada da minhuvât ve hâşiye olmayıp tashih kaydı da bulunmamaktadır.

4.5.13. Süleymâniye Kütüphânesi, Ayasofya, 1891-M

İsmâil Fassi'na kadar gelmiş olan bu nüshanın nesih yazı ile olan ilk üç satırı, herhangi bir kayıt olmamakla birlikte, kuvvetli ihtimalle Abdurrahman Câmî'nin el yazısı ile yazılmıştır. Ayrıca nüshadaki minhuvâtta "minhu medde zilluhû" ve "minhu sellemehullah" şeklinde kayıtlar vardır. Benzer bir durum Süleymâniye Kütüphânesi Hekimoğlu 660'ta kayıtlı olan *Külliyât-ı Câmî* nüshasında da bulunmaktadır. Orada ise müstensih, külliyâtın başındaki ilk satırların müellif tarafından teberrüken yazılmış olduğunu söylemektedir. Bu iki yazmadaki yazılar birbirinin aynıdır. Câmî'nin el yazısı ile yazılmış olduğu kaydedilmiş bulunan Süleymâniye Kütüphânesi Ayasofya 405'teki *Tefsîr-i Câmî* nüshası ve Abdurrahman Câmî'nin İsmâduddin Urumbayev tarafından yayınlanmış olan *Nâmehâ-yı Destnevîs-i Abdurrahman Câmî ez Murakka'-ı Ali Şir Nevâî*⁹³ isimli eserde kendi el yazısı ile yazılmış mektupları da aynı hatta sâhiptir, hepsi "nesh-i kadîm"dir.

İlk üç satırının müellifin hattı olması ihtimâli nüshanın Câmî hayatta iken Herat'ta istinsah edilmiş olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla istinsah târihi 898/1492 öncesidir. Ancak nüshada buna ve müstensihin kimliğine dâir herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Câmî'nin yazısının devâmında nüsha ta'lik hatla yazılmıştır. Metin kısmının üstü kırmızı mürekkeple çizilerek belirgin hâle getirilmiştir. Nüsha tashih edilmiş olup hâmişinde minhuvât vardır.

4.5.14. Süleymâniye Kütüphânesi, Pertev Paşa, 297

Katalog kaydında 896 târihli görünen nüshanın müellif hattı olduğu izlenimi bulunmaktadır. Nitekim minhuvâtta "minhu sellemehullah" kayıtları da bunu desteklemektedir. Zîra bu kayıtlar, nüshanın, müellifi hayatta iken yazılmış olduğu ihtimâlini akla getirmektedir. Ancak nüshada buna dâir herhangi bir kayıt

⁹³ Câmî, *Nâmehâ ve Destnevîs-i Abdurrahman-ı Câmî ez Murakka'-ı Ali Şir Nevâî*.

bulunmamaktadır. Bilâkis sonunda nüshanın hattından farklı bir hatla yazılmış şu kayıt dikkati çekmektedir: *“Bu şerhi tahrîr eden kâtip, Câmû kuddise sirruhû'l-azîz hazretlerinin kendi hatlarıyla muharrem bir nüshadan tahrir edip kendi ismini terk etmiş ki Câmû hazretlerinin hattı zannetsinler görenler, ziyâde bahâ ile furuht olunmaya sebep olur diye. Lillâhi'l-hamd Câmû hazretlerinin kendi hatlarıyla bir nüshaya mâlik olduğundan mâlûmum oldu ki Câmû hazretlerinin hatları tâlik değil nesh-i kadîm imiş.”*

305 varak ve her sayfasında 19 satır olan ta'lik hattı ile bu nüshada metin kısmı kırmızı mürekkeple üstü çizilerek belirgin hâle getirilmiştir. Hâmişinde minhuvât vardır.

4.5.15. Musul Medresetü's-Sâîğ, 20/4

Müellif hattı olduğu kaydedilmiş olan ve 271 varaktan oluşan bu nüsha, katalog bilgilerine göre h. 1304 ve 1323 yıllarında Mısır'da basılmıştır.⁹⁴ Ancak bu baskıda, mezkûr bilgiyi te'yid edecek bir kayıt görülememiştir. Nüshayı elde etme ve inceleme imkânı olmadığından dolayı katalog bilgilerini doğrulama imkânı bulunamamıştır.

SONUÇ

İslâm âleminin doğusunda, Horasan ve Mâverâunnehir bölgesinde İbnü'l-Arabî düşüncesinin tanınması, kabul görmesi ve yaygınlaşmasında mühim katkısı olan sûfilerin başında Abdurrahman Câmî gelmektedir. İlim ehli bir âileden gelmiş ve iyi bir tahsil almış olmasının yanı sıra Câmî, çocukluğundan itibaren sûfilerle iç içe olmuş ve kırklı yaşlarında dönemin önde gelen Nakşibendî şeyhlerinden Sâdeddin Kâşgarî'ye intisab etmiş, kısa zamanda hilâfete nâil olmuştur. Elliye yakın eser sâhibi olan Câmî'nin hem bir âlim hem de şâir olması ve idârecilerle iyi ilişkiler geliştirmesi eserlerinin yayılmasını sağlamış, bu da etkisini ve şöhretini artırmıştır.

Bu tanınırlığından dolayı Câmî, yaşadığı coğrafyada oldukça canlı olan İbnü'l-Arabî tartışmalarında merkezî bir konuma sâhip olmuş, İbnü'l-Arabî'nin fikirlerinin anlaşılması husûsunda mühim faaliyetlerde bulunmuştur. Bu cümleden olarak İbnü'l-Arabî'yi yanlış anlamış ya da anlamamış kimselerle münâzaralara girmiş ve yapılan haksız tenkidlere karşı onu sözlü olarak müdâfaa etmiştir.

Câmî'nin bu çerçevedeki faaliyetlerinin başında, bu düşüncenin anlaşılması için yaptığı şerh ve te'lif çalışmaları gelmektedir. Bu çerçevede Câmî, ilk tasavvufî

⁹⁴ Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *el-Mu'cemu't-târîhi't-turâsi'l-islâmiyyi fi mektebâti'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-mahtûât* (Kayseri: Mektebe Yayınları, t.y.), 3: 1674.

eseri olarak *Fusûsu'l-hikem*'in, müellifi tarafından *Nakşu'l-Fusûs* adıyla yapılmış özetini şerh etmiş, bu eserine *Nakdu'n-nusûs fi şerhi Nakşî'l-Fusûs* adını vermiştir. Câmî'nin, ilk eserini olduğu gibi son tasavvufî eserini de İbnü'l-Arabî'nin en az anlaşıldığını ve dolayısıyla en çok eleştirildiğini söylediği *Fusûsu'l-hikem*'e hasretmesi mühimdir. Bu eser, *Fusûs*'un tam metin şerhi olup kırktan fazla nüshası bulunmasına rağmen birkaç kez tahkiksiz olarak basılmış ve ilmî neşri henüz yayımlanmamıştır. Mevcud bilgilere göre bu nüshaların on beş tânesi eserin te'lif târihinden îtibâren ilk asır içinde kaleme alınmıştır. Bunlardan Taşkent'te bulunan ve Câmî'nin talebesi Ali b. Hüseyin Kâşifî tarafından istinsah edilmiş olan nüsha, eserin bilinen en eski tam nüshası olup müellif nüshasından istinsah ve onunla mukâbele edilmiş olmak ve Câmî'nin yakın talebesi olan Abdulgafur Lârî'nin şerhe düştüğü hâşiyeleri ihtivâ eden tek nüsha olmak açısından en mühim nüshadır. Nüshalarının fazla olması ve İslâm âleminin farklı yerlerinde bulunması, Câmî'nin bu eserinin okunurluğunu ve etki alanının genişliğini göstermesi açısından mühimdir.

Câmî'nin, bu iki eseri arasında İbnü'l-Arabî düşüncesine hasrettiği başka eserleri de bulunmaktadır. Bu eserlerinde temel olarak, İbnü'l-Arabî'nin en çok îtiraz edilen vücûd fikrini, kendinden öncekilerin eser ve fikirleri ile destekleyerek ve yer yer Ekberî ıstılahları Farsça'da yeni kelimelerle karşılayarak sâde bir şekilde îzah etmiştir. Böylece hem genel olarak Farsça konuşulan dünyâda hem de özellikle Nakşibendiyye muhitlerinde İbnü'l-Arabî düşüncesinin anlaşılmasını, kabul görmesini ve yaygınlaşmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Acer, Abdulrahman - Öçal, Şâmil, ed. *Molla Câmî'de Varlık: Dürretü'l-Fâhire ve Şerhlerinin Tercümeleri ile Varlık Düşüncesine Dâir İncelemeler*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Affî, Ebu'l-Alâ. "el-Fusûs ve mezhebu İbn Arabî fihi". *Fusûsu'l-hikem ve't-ta'likâtu aleyhi*. 1: 5-43. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1423.
- Afsahzâd, A'lâhân. *Nakd ve berresî-yi âsar ve şerh-i ahvâl-i Câmî*. Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 1378.
- Algar, Hamid. *Jamî*. New Delhi: Oxford University Press, 2013.
- Bâharzî, Abdülvâsî Nizâmî. *Makâmât-ı Câmî*. Thk. Necib Mâil Herevî. Tahran: Neşri Ney, 1371.
- Câmî, Abdurrahman. *Divân-ı Câmî (Vâsitatü'l-ıkd)*. Thk. A'lâhân Afsahzâd. 2 Cilt. Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 1378.
- Câmî, Abdurrahman. *ed-Dürretü'l-fâhire fî tahkiki mezhebi's-süfiyye ve'l-mütekellimîn ve'l-hükemâi 'l-mütekaddimîn*. Thk. N. Heer - ve A. Mûsâ Behbehânî. Tahran: İntişârât-ı Müessesesi-i Mütâlâât-ı İslâmî-yi Dânişgâh-ı Tahran ve Dânişgâh-ı McGill, 1382.
- Câmî, Abdurrahman. *Eşi'atü'l-Lemaât*. Nşr. Hâdî Rastegâr Mukaddem Gevherî. Kum: Bostân-ı Kitâb, 1390.
- Câmî, Abdurrahman. *Levâih (Bahârîstan ve Resâil-i Câmî içinde)*. Thk. A'lâhân Afsahzâd Nşr. A'lâhân Afsahzâd, Muhammedcan Ömerov, Ebubekir Zuhûruddin. Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 1379.
- Câmî, Abdurrahman. *Nakdu'n-nusûs fî şerhi Nakşi'l-Fusûs*. Thk. William Chittick. Tahran: İntişârât-ı Encümen-i Şehinşâhî-yi Felsefe-yi İnan, 1397.
- Câmî, Abdurrahman. *Nâmehâ ve Destnevîs-i Abdurrahman-ı Câmî ez Murakka'-ı Ali Şîr Nevâî*. Nşr. Isâmuddin Urunbayev. Taşkent: İdâre-i İntişârât-ı Fenn-i Cumhûrî-yi Şûrevî-i Sosyâlistî-yi Özbekistan, 1982.
- Câmî, Abdurrahman. *Nâmehâ ve Münşeât-ı Câmî*. Nşr. Isâmuddin Urunbayev-Esrâr Rahmanov. Tahran: Mîrâs-ı Mektûb, 1378.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-ğuds*. Thk. Mahmud Âbidî. Tahran: Kitâbfurûşî-yi Mahmûdî, 1337.
- Câmî, Abdurrahman. *Seyr u Sülûk ve Vahdet-i Vücûda Dâir Levâyih*. Nşr. Melek Gündüz Karacan Trc. Şemseddin Sivâsî. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Câmî, Abdurrahman. *Şerh-i Rubâiyyât*. Thk. Rızâ Mâyil Herevî. Kâbil: Encümen-i Câmî, 1343.
- Câmî, Abdurrahman. *Şerhu Fusûsi'l-hikem*. 520/4: Taşkent Ebû Reyhan el-Birûnî Şarkşinâslik Enstitüsü El Yazmaları Kütüphanesi.
- Câmî, Abdurrahman. *Vücûd ve Vahdet-i Vücûda Dâir Şerh-i Rubâiyyât*. Nşr. Abdulrahman Acer Trc. Tâhiru'l-Mevlevî - Abdulrahman Acer. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Chittick, William. "Mukaddime". *Nakdu'n-nusûs fî şerhi Nakşi'l-Fusûs*. William

- Chittick. Tahran: İntişârât-ı Encümen-i Şehinşâhî-yi Felsefe-yi İnan, 1397.
- Chittick, William. "The Perfect Man As The Prototype Of The Self In The Sufism Of Jami". *Studia Islamica*. 49 (1979): 135-157.
- Hândmîr, Gıyâseddin. *Habîbu's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer*. Thk. Muhammed Debîr Siyâkî. 4 Cilt. Tahran: Kitâbfurûşî-yi Hayyâm, 1362.
- Herevî, Beşîr. "Muhakkikin Tâlikâtı". *Tekmîle-i Havâşî-yi Nefehâtü'l-üns: Şerh-i hâl-i Mevlânâ Câmû*. [Kâbil]: Encümen-i Câmî, 1343.
- Herevî, Necib Mâyil. *Şeyh Abdurrahman Câmû*. Tahran: Tarh-ı Nov, 2010.
- Hikmet, Ali Asgar. *Câmû: Mutazammun-ı tahkîkât der târîh-i ahvâl ve âsâr-ı manzûm ve mensûr-ı Nûreddin Abdurrahmân-ı Câmû (817-898)*. Tahran: İntişârât-ı Tûs, 1386.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. *Fusûsu'l-hikem*. Thk. Mahmud Erol Kılıç - ve Abdurrahim Alkış. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *el-Mu'cemu't-târîhi't-turâsî'l-islâmîyyi fî mektebâtî'l-âlem: el-Mahtûtât ve'l-matbûât*. Kayseri: Mektebe Yayınları, t.y.
- Kâşifî, Ali Safî b. Hüseyin Vâiz. *Reşahât-ı Aynü'l-hayat*. Thk. Ali Asgar Muîniyân. 2 Cilt. Tahran, 1977.
- Kâşifî, Ali Safî b. Hüseyin Vâiz. *Reşahât-ı Aynü'l-hayat*. Thk. Ali Asgar Muîniyân. 2 Cilt. Tahran, 1977.
- Kazvînî, Abdünnebî Fahrûzzamân. *Tezkire-i Meyhâne*. Thk. Ahmed Gülçin Maânî. Tahran: Şirket-i Nesebî Hâc Muhammed Hüseyin İkbâl ve Şurakâihî, 1340.
- Lâmîi Çelebi. *Fütûhu'l-müccâhidîn li-tervîci kulûbi'l-müşâhidîn (Tercüme-i Nefehâtü'l-üns)*. İstanbul, 1289.
- Lârî, Abdulgafur. *Tekmîle-i Havâşî-yi Nefehâtü'l-üns: Şerh-i hâl-i Mevlânâ Câmû*. Thk. Beşîr Herevî. [Kâbil]: Encümen-i Câmî, 1343.
- Mâlîh, Muhammed Riyâd. *Fihrisu Mahtûtâtî Dâri'l-Kütübî'z-Zâhiriyye*. Şam: Matbaatü'l-Hicâz, 1978.
- Mübelliğ, İsmâil. *İrfân-ı Câmû*. Nşr. Ali Emîrî. Kâbil: İntişârât-ı Müessesesi-i Tahsîlât-ı Âlî-yi İbn Sînâ, 1392.
- Nevâî, Ali Şîr. *Hamsetü'l-mütehayyirîn*. Trc. Ayşehan Deniz Abik. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2006.
- Nevâî, Ali Şîr. *Nesâyimu'l-mahabbe min şemâyimu'l-fütüvve*. Nşr. Kemal Eraslan. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1996.
- Okumuş, Ömer. "Câmî, Abdurrahman". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 94-99. İstanbul: Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Öçal, Şâmil. "Abdurrahman Câmî'nin ed-Dürretü'l-Fâhire İsimli Eseri". *Molla Câmî'de Varlık: Dürretü'l-Fâhire ve Şerhlerinin Tercümeleleri ile Varlık Düşüncesine Dâir İncelemeler*. Ed. Abdurrahman Acer - Şâmil Öçal. 103-113. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Ökten, Ertuğrul İ. *Jami (817-898/1414-1492) His Biography And Intellectual Influence in Herât*. PhD, The University of Chicago, 2007.
- Semerkandî, Devletşah. *Tezkiretü'ş-şuarâ (Tezkire-i Devletşah)*. Thk. Edward Browne. Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1382.

- Taşkın, Bilal. "Abdurrahman el-Câmî'nin Risâle fi'l-vücûd Adlı Eserinin Tercüme, Tahlîl ve Tahkîki". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7 (2015).
- Taşköprüzâde, İsmâuddin Ebi'l-Hayr Ahmed b. Mustafa. *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. Thk. Ahmed Suphi Furat. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1405.
- Turgut, Kadir. *Abdurrahman Câmû, Düşünce ve Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi*. Doktora, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Vâsîfî, Zeyneddin Mahmud. *Bedâiyu'l-vekâyi'*. Thk. A. N. Boldyrev. Tahran: İntişârât-ı Bunyâd ve Ferheng-i İran, 1972.